

İktisadi Düzenin Tarihsel Yapısı

Editör
ÖZLEM TOPÇUOĞLU

BİDGE Yayınları

İktisadi Düzenin Tarihsel Yapısı

Editör: ÖZLEM TOPÇUOĞLU

ISBN: 978-625-8567-21-2

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 2025-12-25

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

ÖNSÖZ

İktisat disiplini uzun bir süre, evrensel kabul edilen varsayımlar ve soyut modeller etrafında şekillenen anaakım yaklaşımların etkisi altında gelişmiştir. Ancak son yıllarda küresel ölçekte yaşanan iktisadi krizler kadar, iktisadi süreçlerin tarihsel ve toplumsal koşullarından kopararak ele alınmasına yönelik eleştiriler de giderek güç kazanmıştır. Bu gelişmeler, iktisadi olguların daha çoğulcu ve disiplinlerarası bir çerçevede değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu kitap, rekabet hukuku, kapitalizmin kökenine ilişkin tartışmalar ve toprak rejimleri gibi farklı başlıklar üzerinden, piyasa mekanizmalarının hukuki, toplumsal ve kurumsal çerçeveler içinde nasıl biçimlendiğini ele alan alternatif iktisadi yaklaşımları bir araya getirmeyi amaçlamaktadır.

Kitapta yer alan çalışmalar, iktisadi düzenin oluşumu ve dönüşümünü yalnızca kuramsal tartışmalarla sınırlı tutmayarak, iktisat tarihinin sağladığı kavramsal derinlikten de yararlanmaktadır. Rekabetin hukuksal temellerinden kapitalizmin doğuşuna yönelik eleştirel yaklaşımlara ve Osmanlı taşrasında mülkiyet ilişkilerinin iktisadi sonuçlarına uzanan bu incelemeler, iktisadi süreçleri tarihsel süreklilikler ve kurumsal yapılar içinde yeniden düşünmeye davet etmektedir. İktisadi Düzenin Tarihsel Yapısı'nın, yeni sorgulamalara kapı aralaması temennisiyle, bu çalışmada emeği geçen tüm kişi ve kurumlara teşekkür ederim.

Doç. Dr. Özlem TOPÇUOĞLU

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

REKABET HUKUKU VE REKABET HUKUK SİSTEMLERİ . 1

ŞABAN ESEN

KAPİTALİZMİN DOĞUŞU TARTIŞMASINDA
TİCARİLEŞME VE DEMOGRAFİK MODELLERİN
ELEŞTİRİSİ32

YAHYA AYYILDIZ

1858 ARAZİ KANUNNÂMESİ'NİN OSMANLI
TAŞRASINDAKİ İKTİSADÎ ETKİSİ: BİR İKTİSAT TARİHİ
İNCELEMESİ53

BURAK BAŞ

BÖLÜM 1

REKABET HUKUKU VE REKABET HUKUK SİSTEMLERİ

ŞABAN ESEN¹

Giriş

Serbest piyasa ve demokrasinin hakim olduğu ülkelerde hükümetler, kamu aleyhine olan bu sosyal refah kayıplarını en aza indirebilmek için çeşitli düzenlemeler yapmaktadırlar. Düzenlemeyi, hükümetlerin kanunlarla, fiyatları, satıcıları ve firmaların üretim kararlarını kontrol etmesi şeklinde tanımlayabiliriz. Bu düzenlemeler de ekonomik ve sosyal düzenlemeler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ekonomik düzenlemelerden amaç, fiyatların kontrol edilmesi, ürün standartları ve çeşitliliği, giriş ve çıkış koşulları ve her bir endüstrideki hizmetlerin standartlarını içerir. Sosyal düzenlemelerden amaç ise,, çalışanların ve tüketicilerin sağlıklarının korunması ve geliştirilmesini içerir. Rekabet Hukuku düzenlemeleri, ekonomik düzenlemeler içinde yer alır.

Bu çalışmada, önce rekabet hukuk sistemleri hakkında bilgi verilecek ardından rekabet hukukunun gelişimi kronolojik olarak açıklanacaktır.

¹ Prof. Dr. Bartın Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Orcid: 0000-000—1261-5788; sabanesen@bartin.edu.tr

Rekabet Hukuku ve Rekabet Hukuk Sistemleri

Rekabetin sağlıklı bir şekilde oluşmasının en temel koşulu, bozulmayacak bir rekabet dűzenini sağlayacak olan hukuki alt yapıyı oluşturmaktır. Ancak Rekabet Hukuku devletin rekabet politikasının tamamını ifade etmez. Rekabet Hukuku yanında patent yasası, tűketicinin korunması, teşvikler gibi diğer bazı unsurları da kapsamaktadır. Kısacası Rekabet Hukuku, genel ekonomi politikasının ve rekabet politikasının sadece bir parçasını oluşturmaktadır (Ersin, 1994 : 26).

Piyasada faaliyet gűsteren teřebbűsler arası anlařmaları, pazardaki hakim durumun kűtűye kullanılması ve tekelleřmeye neden olacak yođunlařmaları űnleyecek olan yasaklayıcı ve dűzenleyici hukuki dűzenlemelerin bűtűnűne “kartel hukuku” veya “rekabet sınırlamaları hukuku” ya da kısaca “Rekabet Hukuku” denilmektedir (İSO, 1993:193).

Bir űlkenin uluslararası rekabette sűz sahibi olabilmesi için o űlkenin serbest piyasa ekonomisinin kurallarını tam olarak uygulaması gerekmektedir. Bu çerçevede firmalar arası anlařmalar, piyasa gűcűnű kűtűye kullanma gibi etkin rekabet sűrecinin bozulmasına neden olmaktadır. İřte rekabet kanunları, firmaların bu gibi faaliyetlerini yasaklamak suretiyle etkin rekabeti űnlemeye yűnelik davranıřları disiplin altına almaktadır (İřveren, 1994:27-28).

Rekabet kanunlarının birbirini tamamlayan iki yűnű vardır. řűyle ki, Rekabet Kanunu’nun yasallařması ile birlikte bu kanun bir yandan űzel kesimin; diđer yandan kamu kesiminin rekabeti engelleyen ve bozan davranıřlarını yasaklamaktadır. Diđer yandan Rekabet Kanunu’n kabulű, rekabetin olmamasının sonucu ortaya ık mıř keyfiliđi sona erdirerek toplumu oluřturan bireylerin arzu ve isteklerini űn plana çıkaracaktır. Toplumun ekonomik hayata etkin

katılımını sağlayacak olan rekabet kanunları, devletin ekonomik hayattaki rolünü asgariye indirmektedir .

Rekabet yasalarının çıkarılması ve rekabet yarışını düzenleyici kurumsal örgütlenmelerinin oluşturulması devletin görevidir. Diğer yandan rekabet yasasında rekabetin işleyişini denetlemekle görevli bir organ vardır. Devlet, Rekabet Hukuku alanındaki yürütme görevini bu organ aracılığı ile yerine getirmektedir. Rekabet süreci dinamik bir yapıya sahiptir. Bu dinamik süreç zaman içinde yeni yapılanmaları gerektirmektedir. İşte Rekabet Hukuku ile ilgili yasal ve örgütsel düzenlemeler, devletin değişen koşullara uyum sağlamayı kolaylaştırıcı yönde, yönlendirici ve düzenleyici işlevini yerine getirmesini gerektirmektedir.

Genel olarak dünya da rekabeti koruyucu hukuk sistemlerini (antitröst hukuku) üç başlık altında incelemek mümkündür. Bu sistemler; yasaklayıcı, kötüye kullanmayı yasaklayıcı ve karma sistemden oluşmaktadır (Topçuoğlu, 2001:94).

Yasaklama Sistemi

Bu sisteme göre gerek tekel durumu yaratacak birleşme ve devralmalar gerekse firmalar arası rekabeti sınırlayıcı ortak uygulamalar kural olarak yasaklanırlar. Çünkü bu uygulamalar serbest rekabetçi sistemi bozan ve bu sistemle bağdaşmayan uygulamalar olarak kabul edilmektedir (Özsunay, 1985:8).

Bu sistemin en tipik örneği Amerikan Antitrust hukukudur. Ancak, kural olarak yasak olma durumu gittikçe yumuşamaktadır. Genel olarak pazar gücünü artıran her anlaşma ve kombinasyonu yararlı etkileri olup olmadığına bakmadan a priori (ön yargılı, deneye dayanmayan) mahkum eden Amerikan geleneği ile Avrupa Topluluğu'nun iyi ve kötüyü birbirinden ayırmaya çalışan yaklaşımı gittikçe birbirine yaklaşmaktadır. Amerikan Milli Komitesi, tekellerin ve sınırlayıcı uygulamaların, kabul edilebilir sosyal

hizmetleri gördüklerinin ve hatta kamu tüketimine faydalı iyi bir tekel olduğunun ispat edilmesiyle, mazur görülemeyeceğini ifade etmiş ve bu yaklaşım Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesince de kabul edilmiştir. Ancak artık ABD’de etkinlik uğruna bir kısım rekabetin feda edilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Yeni Bankalar Birleşme Yasasının ilk uygulamaları Amerikan ve AET yaklaşımlarının birbirine yaklaşmakta olduğunu göstermektedir (Jacquemin, 1987:206).

Kötüye Kullanmayı Yasaklama Sistemi

Bu sistemde karteller ve rekabeti sınırlayıcı uygulamalar ya da pazara hakim işletmelerin varlığı ilke olarak yasaklanmamaktadır (Aslan, 2001:11). Ancak bunların rekabeti sınırlayacak biçimde kötüye kullanılmaları yasaklanır. Bu anlamda kötüye kullanma her somut olayın koşullarına göre belirlenecektir. Örneğin; yüksek kar elde etmek için fahiş fiyat belirlemek kötüye kullanma sayılabileceği gibi, rakip firmaların piyasaya girişlerini zorlaştıracak şekilde çok düşük fiyatla veya sabit fiyatla ve çok uzun vade ile satış yapmak da kötüye kullanma teşkil etmektedir (Efem, 1993:28). Bu amaçla bu davranışların sıkı kontrol altında tutulması gerekmektedir. İngiltere’de bu doğrultuda 1973 yılında “Fair Trading Act” (Adil Ticaret Kanunu) ve 1976 yılında da “Restrictive Trade Practices Act” (Ticaret Kısıtlayıcı Uygulamalar Kanunu) çıkarılmıştır (Özsunay, 1982:60-61). İngiltere’deki İngiliz Kartel Hukuku bu sisteme dayanmaktadır. Bu ilkeye dayanan kartel hukuklarında, genel olarak karteller, sınırlayıcı uygulamalar ve tekeller üzerinde kötüye kullanmanın tespit edilebilmesi için sıkı bir denetim sistemi öngörülmektedir (Özsunay, 1985:9).

Karma Sistem

Bu sistem “yasaklama sistemi” ile “kötüye kullanmayı yasaklama sistemini” bağdaştırmaya çalışmakta ve bu iki sisteme de yer vermektedir. Bu sistem bir yandan kartelleri ve rekabeti

sınırlayıcı uygulamaları yasaklarken diğ er yandan da çeş itli kartellerin kurulmasına ve devamına izin vermektedir. Ancak ortaya çıkan bu karteller mevcut durumu kötü ye kullanmaları durumunda yasaklanmaktadır (Özsunay, a.g.e.,:9). Bu sistem AB'de ve Federal Almanya'da uygulanmaktadır.

Rekabeti sınırlayıcı anlaş ma ve kartelleşmeyi per se (koşulsuz, ş artsız) yasaklayan sistemlerin çeş itli sakıncaları vardır. Rekabeti sınırlayıcı etkiye sahip bir anlaşmanın aynı zamanda olumlu yönleri de olabilir. Hatta olumlu yönleri daha ağır basıyor olabilir. Böyle bir olumlu etkinin istenilir olduğu durumlarda bir kısım rekabetin feda edilmesi daha “ekonomik” bir davranış olabilir. Oysa ki, yasaklama sistemi buna izin vermez. Her türlü tekelleşmenin yasaklanması özellikle sermaye birikiminin tam olmadığı ö lkeler için doğru bir yol olmayabilir. Bu gibi ö lkelerin özellikle uluslararası ticarete rakipleri karşısında güçlü iş letmelere ihtiyacı vardır. Kötü ye kullanmayı yasaklayan sistemlerde, kartellerin ve tekellerin varlığına ses çıkarılmaz. Oysa ki, ekonomik gücü elinde tutan rakipler bir kez bir araya geldi mi daima tüketici zararına gizli anlaşmalar yaparlar. Bunların davranışlarını denetlemek her zaman istenilen nitelikte olmayabilir. Ekonomik devler bir kez yaratıldıktan sonra onları kontrole çalışmak çok zor bir çabadır (Aslan, 2001:12).

Karma sistemler bu iki sistemin zayıf taraflarını kapatmak amacıyla ikisini bir arada uygulamaya çalışır. AET ve Alman rekabet hukukları bu iki sistemi de içerir, karma sistemi benimsemişlerdir (Özsunay, 1985:9). Türk Rekabet Kanunu'nun bu sistemi benimsediğini söyleyebiliriz.

Rekabet Hukukunun Tarihi Gelişimi

Rekabet Hukuku'nun tarihsel gelişimini çok eski tarihlere kadar götürmek mümkündür. Ancak modern anlamda ilk rekabet yasasının 1890 yılında ABD'de kabul edildiğini düşündüğümüzde,

Rekabet Hukuku'nun gelişimini bu tarihten itibaren incelemekte bir sakınca yoktur. Bu başlık altında Rekabet Hukuku ABD, AB ve Türkiye'deki gelişimiyle incelenecektir.

Amerika Birleşik Devletlerinde Rekabet Hukuku

Piyasalarda rekabetçi düzenin hakim kılınmasına yönelik düzenlemeler çoğu ülkelerde ancak yirminci yüzyılın ilk yarısından sonra başlamışken, ABD'de bu çalışmaların başlangıç tarihi on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanmaktadır (Agrew, 1995:11).

19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, daha önce birbirleriyle rekabet halinde olan işletmeler, tröst şeklinde örgütlenmek suretiyle aralarındaki rekabeti ortadan kaldırmışlardır. Rekabete ilişkin hukuki düzenlemelerin başlıca kaynağını ve Rekabet Hukuku'nun temel kavramlarını oluşturan “kartel” ve “tröst” kavramları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Akaryakıt, şeker, pamuk gibi ürünlerde tekelleşme, demiryolu taşımacılığında demiryolu şirketlerinin teşvikler ve imtiyazlarla elde ettiği güçlü durum ve bu işletmelerin gizli anlaşmalarla hakimiyetlerini daha da güçlendirmeleri, küçük ölçekli işletme sahiplerini ve çiftçileri harekete geçirmiştir. Bunlar, öncelikle demiryolu ulaşımı alanında olmak üzere, genel olarak tüm tekellerin denetlenmesi ve kontrol altına alınmasını sağlamak amacıyla baskı grupları oluşturmuşlardır (DPT, 2000: 6).

Bu baskı gruplarının etkisiyle, Rekabet Hukuku konusunda ilk federal yasal düzenleme olan “Sherman Yasası” 1890 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu yasa teknik anlamda ilk antitröst yasası olması sebebiyle önemlidir (Aslan, 1998:669). (Amerika'da Rekabet Hukuku, tröstlerin hakimiyetlerine son vermek için ilk önce “Antitröst Hukuku” olarak adlandırılmış ancak; zaman içinde bu yaklaşım yerini etkin rekabetin sağlanması ve korunması şeklinde daha geniş bir amaca bırakmıştır).

Aşağıda bu yasalar kronolojik olarak kısaca incelenmiştir.

Sherman Yasası (Sherman Act)

Dönemin sorunlarına acil ve etkin çözüm getirmesi amaçlanan Sherman Yasası'nın gerek AT (Avrupa Topluluğu) Rekabet Hukuku, gerek ulusal Rekabet Hukuku kuralları üzerinde önemli etkileri olmuştur .

Yasa tasarısını hazırlayan komisyonda yer alan Senatör Sherman'ın, “Nasıl ki bizler, siyasi otorite olarak, bir kralın bizi yönetmesini kabul etmedik; üretim, ulaşım ve yaşamın gereği olan her alanda ekonomik açıdan bir kral oluşmasını hoş görmemeliyiz, zira ekonomik güç er ya da geç siyasi güce dönüşür” sözleriyle, Kongreye sunulan Sherman Antitröst Yasası, o günden bu yana ekonomik yaşamın Magna Carta'sı olarak nitelendirilmekte olup, temel olarak iki maddeden oluşmaktadır.

Bu maddeler;

1 -Federe devletler arası ya da ABD ile başka devletler arası ticaret ve rekabeti sınırlar nitelikte olan, her türlü sözleşme, gizli anlaşma, tröst veya benzeri şekilde örgütlenme hukuka aykırıdır.

2- Federe devletler arası ya da ABD ile başka devletler arası ticaretin bir alanında tekelleşen, tekelleşmeye teşebbüs eden ya da tekelleşmek için başkalarıyla sözleşme ya da gizli antlaşma yapan herkes suç işlemiş sayılır.

Bu düzenlemelerle daha önceleri sadece sözleşmenin taraflarının ileri sürebilecekleri rekabet sınırlamaları genel olarak denetim altına alınmış ve suç sayılmıştır. Yorumu açık ve esnek ifadelerle kaleme alınmış olan Sherman Yasası, hangi kısıtlamaların rekabete aykırı bulunup yasaklanacağı ve hangilerinin hoş görülebileceği konusunda kararı mahkemelere bırakmıştır. Yasada belirtilmemiş olmasına rağmen, mahkemelerin yukarıda belirtilen bu soruyu yanıtlarken yorum faaliyetleri sonucunda içtihat hukukundan doğmuş olan iki önemli ilke, hem AB Rekabet

Hukuku’nu; hem de ulusal rekabet hukuklarını etkileyerek Rekabet Hukuku’nun terminolojisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Bunlardan ilki, “per se” (koşulsuz) rekabete aykırılık halleridir. Bu ilke gereğince, bazı eylem ve işlemlerin rekabeti bozacağı öylesine açık ve tartışmasızdır ki, söz konusu eylemin rekabet üzerindeki etkilerini incelemeye gerek yoktur. Örneğin; rakipleriyle pazar paylaşmak, ortak fiyat belirlemek per se rekabete aykırılık halleridir (DPT, 2000:7).

“Rule of Reason” (Makul olma sebebi) ilkesi ise, per se rekabete aykırılıktan farklı olarak, söz konusu anlaşma veya fiilin rekabet üzerindeki etkilerinin araştırılmasını ve dolayısıyla bir ekonomik analizi gerektirmektedir. Aksi takdirde, Sherman Yasası’nın katı bir şekilde uygulanması her türlü sözleşmenin yasaklanması sonucunu doğurabilir. Rekabet kısıtlamalarından bir kısmı önemli boyutta olmayabilir ya da bunların olumlu etkileri olabilir. Bir başka deyişle, bu ilke çerçevesinde per se rekabete aykırı olmayan davranışların etkinlik üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri birlikte değerlendirilmekte; varılan sonuca göre söz konusu sınırlamaların hoş görülüp görülemeyeceğine ilişkin sınır çizilmektedir (A.g.e.,:8).

Clayton Yasası

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Sherman Yasası oldukça genel bir üslupla ele alınmış olduğundan Clayton Yasası, Sherman Yasası’nı daha netleştirmek ve güçlendirmek için kabul edilmiştir (Samuelson ve Diğ., 1992:345). Clayton Kanunu ile rekabeti kısıtlayıcı etkiye sahip belirli uygulamalar, bunların işbirliği, danışıklı işlemler ya da tekel kurma veya tekel kurmaya teşebbüs olup olmadıklarına bakılmaksızın, özellikle tasrih edilerek yasaklanmıştır. Zira bu konuda ortak payda, yasaklanan davranışın rekabeti önemli derecede engellemesi veya engelleyebilecek olması ya da tekel uygulamalarına yol açacak nitelikte olmasıdır. Böylece

bağlayıcı sözleşmeler, ayrımcı fiyat uygulamaları², rakip firmaların yönetim kurullarının aynı üyelerden oluşması yasaklanmıştır. Bu anlamda bir şirketin diğer bir rakip şirketin pay senetlerini tamamen veya kısmen iktisap ederek, rekabetin ortadan kaldırılması hukuka aykırıdır (Topçuoğlu, 2000:73).

Bu kanunun asıl amacı, olası bir rekabet kısıtlamasına karşılık bugünden önlem almaktır. Yani ileride sınırlandırılması muhtemel olan rekabeti bugünden yasaklamaktır (Sherefield ve Stelzer, 1996 :20).

Federal Ticaret Komisyonu Yasası;

Beş üyeli Federal Ticaret Komisyonu; Federal Ticaret Yasası'nı ve Clayton Yasası'nın işleyişini daha da kolaylaştırmak ve güçlendirmek için oluşturmuştur (Connel ve Brue, 1996:348). Komisyon, kanuna aykırı bir rekabet uygulamasının varlığını öğrendiğinde resen harekete geçer ve ilgilileri soruşturma kapsamına alır. Komisyonun esas görevi, ticari faaliyetlerde rekabet kurallarına aykırı uygulamaların önlenmesi olduğundan, geniş yetkilerle donatılmıştır. Evvela Komisyon kişilerin, kişi ortaklıklarının ve şirketlerin rekabet kurallarına aykırı uygulamalarına son vermelerini istemeye yetkilidir. Gerek hükümet yetkilileri; gerekse ilgili kimseler, Komisyona istediği tüm bilgileri ve belgeleri vermekle yükümlüdürler. Komisyonun görevlendirdiği kimseler , soruşturma kapsamındaki yerlere girmeye, her türlü belgeyi incelemeye, tanık dinlemeye yetkili kılındığından bu isteklere uymayan kimseler para veya hapis yahut hem hapis hem de para cezası ile cezalandırılırlar (Connel ve Brue, 1996:642-643).

Komisyon tarafından verilen emirlere ilgililer uymak zorundadırlar. Aksi halde komisyon, verilen emrin yerine

² Fiyat ayrımcılığı, üreticinin veya satıcının aynı malı satın alan kimselere farklı fiyatlarla satış yapmasıdır.

getirilmesini sağlamak üzere mahkemeye müracaat edecektir. Mahkemenin vereceği kararın temyizi mümkündür .

Diğer Yasal Düzenlemeler; Clayton Yasası'ndan sonra bu yasanın bazı bölümlerini değiştiren yasalar yürürlüğe girmiştir. Bunlardan birincisi, 1936 yılında yürürlüğe giren ve Clayton Yasası'nın fiyat ayrımcılığı ile ilgili bölümlerinde değişiklik yapan Robinson-Patman Yasası'dır (Kinter, 1973:59). Bu kanun, bir müteşebbisin aynı malı daha düşük bir fiyatla değişik bir isimle satmasına engel olmakta ve bir çok başka halde rekabeti sınırlamaktadır. Bir diğeri ise, 1950 tarihinde yürürlüğe giren Celler-Kefauver Yasası'dır. Bu yasa da yine Clayton Yasası'nın devralmalara ilişkin hükümlerinde değişiklik yapmıştır (Waldman, 1998:463).

Avrupa Birliği'nde Rekabet Hukuku

AB Rekabet Hukuku'na geçmeden önce, kısaca AB'nin oluşumu hakkında bilgi vermeyi gerekli görüyoruz.

Avrupa Birliği

Avrupa birliği birden bire ortaya çıkmış bir kuruluş değildir. Tersine oldukça uzun bir geçmişe sahiptir ve buna öncülük eden bazı gelişmeler vardır. Denilebilir ki, Avrupa birliğinin temel taşı 9 Mayıs 1950 tarihinde zamanın Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın yayınladığı ve Jean Monnet ile birlikte hazırladığı bir bildiri ile atılmıştır (Seyidoğlu, 2001b:221).

9 Mayıs 1950 tarihinde, dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman bir deklarasyon yayınlayarak, Ruhr Bölgesindeki zengin kömür ve çelik madenlerini, II. Dünya Savaşı'ndaki düşmanı Almanya ile birlikte işleteceklerini, bunun için “uluslarüstü” nitelikte bir örgüt kurulacağını ve isteyen “demokratik” Avrupa devletlerinin bu örgüte üye olabileceklerini ilan etmiştir. Böylece, ileride Avrupa Birliği'ne doğru gelişecek yolda ilk adım atılmıştır.

Schuman Deklarasyonu'na İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un da olumlu yanıt vermeleri üzerine altı ülke, 18 Nisan 1951 tarihinde Paris'te imzalanan ve bu kentin adını taşıyan anlaşmayla, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu (AKÇT) kurmuşlar ve bu anlaşma 23 Temmuz 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Daha sonra, 25 Mart 1957 tarihinde imzalanan Roma Antlaşmaları'yla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kurulmuştur. Bu iki örgütün temelini atan Roma Antlaşmaları, 1 Ocak 1958'de yürürlüğe girmiştir.

Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde varlığını sürdüren AKÇT, AET ve AAET'nin daha sonra yönetim organları birleştirilmiş, bu üç örgüt hukuksal varlıklarını kaybetmeksizin “Avrupa Toplulukları” adını almıştır.

22 Ocak 1972 tarihinde İrlanda, Danimarka ve İngiltere'nin katılma anlaşmasını imza etmeleri ve bu anlaşmanın 1 Ocak 1973'ten itibaren yürürlüğe girmesiyle, Topluluk “Kuzey”e doğru genişlemiş, üye sayısı da dokuza yükselmiştir. Süreç içerisinde Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in katılımıyla Topluluk “Güney”e genişlemiş ve üye sayısı 12 olmuştur. Daha sonra, Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın katılımıyla 1 Ocak 1995 tarihi itibarıyla Topluluk 15 üyeli hale gelmiştir (Günoğur, 1989:16). 2004 yılında birliğe 10 yeni üye daha katılarak bu sayı 25'i bulmuştur. 4 aday ülke ise, müzakereler için sırada beklemektedir.

Başlangıçta bir ekonomik entegrasyon hareketi olarak gelişen Avrupa Toplulukları, zamanla sosyal politikaları da kapsayan bir bütünleşme hareketine yönelmiş; 1985 yılında imzalanan Avrupa Tek Senedi ile Avrupa Toplulukları'nı kuran Paris ve Roma Antlaşmalarında önemli değişiklikler yapılarak, entegrasyon hareketine ekonomik boyut yanında sosyal boyut eklenmiştir .

Avrupa Birliği Rekabet Hukuku

Avrupa Topluluğu Rekabet Hukuku, Topluluğun kuruluş anlaşması olan Roma Antlaşması'nın 85-90. maddelerinde düzenlenmiştir (Akıncı, 2001:35).

Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'nın 85, 86 ve 90. maddeleri Üye Devletler arasında mal ve hizmet ticaretinin serbestliğini sağlamak ve Ortak Pazar'a yoğun bir rekabet ortamı oluşturmak amacıyla rekabet kurallarını tanımlamaktadır. Kurucu Antlaşma'nın 85, 86 ve 90. maddeleri kapsamında Konsey ve Komisyonun tüzük, yönerge, görüş, duyuru ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) ve Bidayet Mahkemesi içtihatları, Topluluk Rekabet Hukuku'nun müktesebatını (içeriğini) oluşturmaktadır (Karluk, 2005:393-412; Esin, 1998:1).

Avrupa Birliği Rekabet Hukuku'nun Kaynakları

Topluluk hukuk kaynakları; birincil kaynaklar, ikincil kaynaklar ve diğer kaynaklar şeklinde bir ayırıma tabi tutulmaktadır

Birincil Kaynaklar; Avrupa Toplulukları'nı ve birliğini kuran antlaşmalar, planlar, ekler, protokoller ve bunları değiştiren veya ekleme yapan antlaşmalar anlaşılır. Bunlara “Kurucu Antlaşmalar” da denilmektedir. Bazı yazarlarca, “Avrupa Topluluklarının Anayasası” olarak da adlandırılan Kurucu Antlaşmalar, devletler hukuku anlamında, uluslararası bir antlaşma hüviyetinde yani bir devletler arası tasarruf niteliğindedir. Oysa ikincil kaynakların topluluk içi tasarruflar olarak, Kurucu Antlaşmaların öngördüğu hedef ve yenilikler çerçevesinde ve belirlenmiş usule göre topluluk organlarınca çıkartıldığını görüyoruz. Bu bakımdan, Kurucu Antlaşmaların anayasaya benzetilmesi, bu antlaşmaların esas teşkilatı düzenleyen kurallar taşıyor olmasına bağlamak gerekir (Tekinalp, 1997:53).

İkincil Kaynaklar; üye devletlerce imzalanıp yürürlüğe konulmuş Kurucu Antlaşmalarla oluşturulmuş toplulukların yetkili organları tarafından kabul edilmiş hukuk kurallarıdır.

Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu kuran AET (daha sonra AT), Antlaşmasının 189 uncu maddesine göre “ ikincil hukuk” olarak adlandırılan hukuki tasarruflar niteliklerine ve hukuki etkilerine göre tüzükler, direktifler, kararlar, tavsiye ve görüşler olarak sayılmıştır (Erol, 2000:58).

Diğer Kaynaklar; kurucu antlaşmalarda yazılı olan kaynakların dışında kabul edilen başlıca kaynaklar da vardır.

Bu kaynaklar; Hukukun Genel İlkesi, Avrupa Topluluğu Adalet Divanı Kararı (ATAD), üye olmayan ülkelerle yapılan antlaşmalar ve Topluluk hukuku üzerine yazılan kitaplar, makaleler, karar incelemeleri ve her türlü araştırma ve mütalaalar doktrini oluşturmakta ve topluluk hukukuna yardımcı kaynaklık etmektedirler (A.g.e.,:60-61).

Avrupa Birliği Hukuku’nun Amacı

ATA’nın (Avrupa Topluluğu Antlaşması) yöneldiği hedeflerin başında, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ilkesi çerçevesinde, üye devletlerin ekonomi politikalarını tedricen birbirine yaklaştırarak hem üye devletlerin birleşmelerini temin etmek; hem de ortak pazar kurmaktır (Wesseling, 1997:38). İşte rekabet politikası bu amacı gerçekleştirmeye yönelik belli başlı vasıtaların en önemlilerinden biridir (Massey, 1997:100). Topluluk Rekabet Hukuku’nun amaçları şu şekilde özetlenebilir (İKV, 2002:3);

- Şirketler arasında yapılan ve iç pazardaki rekabeti sınırlayan ya da önleyen uyumlu eylemlerin yasaklanması,
- Rekabeti sınırlayıcı anlaşmaların ve teşebbüs birliklerinin yasaklanması,

- Hakim durumun kötüye kullanılmasının yasaklanması,
- Üye devletler tarafından verilen ve belirli şirketlere ya da malların üretimine avantaj sağlayarak rekabeti sınırlandırma ihtimali olan yardımların denetlenmesi,
- Topluluk boyutu olan birleşmelerin denetlenmesi,
- Telekomünikasyon, ulaştırma, enerji gibi sektörlerin serbestleştirilmesidir.

Bununla birlikte birliğin rekabet politikasını uygulamada bazı güçlükler doğmaktadır. Bu güçlüklerin başında birbiri ile çelişkili amaçlar arasında bir denge yakalanması zorunluluğu gelmektedir.

1.4.2.5. AB Rekabet Hukukunun Kapsamı

Üye devletlerin ulusal rekabet kuralları ve rekabet otoriteleri ile AB rekabet kuralları ve Komisyon arasında yetki paylaşımının sınırlarını “üye devletler arası ticaretin etkilenmesi”, kavramı çizmektedir. Üye devletler arası ticaret etkileniyorsa, AB rekabet kuralları; etkilenmiyorsa, ilgili üye devletin ulusal rekabet düzenlemeleri uygulanacaktır³ (Karluk, 1999:2).

AB rekabet kuralları, ilke olarak, ekonominin tüm sektörlerine ve özel-kamu sektörü ayrımı yapılmaksızın ekonomik faaliyette bulunan bütün teşebbüslere uygulanmaktadır. Ancak malların üretimi veya dağıtımının geliştirilmesi veya teknik ve ekonomik ilerlemenin hızlandırılmasına katkıda bulunan ve tüketici refahına katkıda bulunan anlaşma ve kararlara; rekabeti önemli

³ Örneğin, belli bir kasabada fırıncılar arasında imzalanan bir fiyat tespit anlaşmasının Topluluk pazarı üzerinde herhangi bir etkisi olmayacağı için Avrupa Hukuku bu durumlarda uygulanmaz. Böyle bir anlaşma muhtemelen ulusal hukuk kapsamında olacaktır. Bknz. Karluk, Rıdvan, Avrupa Birliğindeki Rekabet Politikası, <http://www.eso-es.net/kurumsal/yazi.asp?14/15.05.2002>

ölçüde bozmamak kaydıyla bireysel veya grup muafiyeti tanınabilmektedir.

AB Rekabet Hukuku'nda “de minimis” ilkesi temel ilkelerden biridir. Bu ilkeye göre bir anlaşma, karar ya da davranış Rekabet Hukuku kurallarını ihlal eder nitelikte olsa bile, ortak pazardaki rekabet üzerinde hissedilir ölçüde etkisi yoksa AB rekabet kuralları uygulanmamaktadır. Bu ilkenin benimsenmesinin amacı, pazarı hissedilir şekilde etkileme gücüne sahip olmayan küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri Rekabet Hukuku kapsamı dışında bırakmak suretiyle bu işletmeler arasındaki işbirliğini kolaylaştırmak ve AB rekabet otoritelerini gereksiz iş yükünden kurtarmaktır .

AB Rekabet Hukuku'nda Yasaklanan Faaliyetler

AB Rekabet Hukuku temel olarak Roma Antlaşması'nın yasal çerçevesine dayanmaktadır. Roma Antlaşması'nın 85 ve 86. maddelerindeki yasaklar temel yasak niteliğindedir.

Bu maddeler Türk Rekabet Kanunu ile paralellikler gösterdiği için, burada ayrıca ele alınmayacak, ancak yeri geldiğinde değinilecektir.

AB'de rekabet kurallarının uygulanması; AB'de rekabet kurallarını uygulayan organ, birliğin yürütme organı niteliğindeki Komisyon'dur. Komisyon üyeleri bağımsızdır ve temsil ettikleri ülkeyi değil, birliğin menfaatlerini gözetir (DPT, 2000:10-11).

Türkiye'de Rekabet Hukuku

Tüm dünya da olduğu gibi Türkiye'de de 1980'li yıllar “rekabet”, “serbest piyasa”, “özelleştirme”, “yeniden yapılanma” gibi kavramların sıkça kullanıldığı yıllar olmuştur. Bu yıllarda dünya da yaşanan değişiklikler, daha rekabetçi ekonomilerin oluşmasına yol açmıştır. Özellikle ülkemizde ciddi sorunlara yol açmaya başlayan KİT'ler ve devlet himayesinde gelişen özel sektör,

değişen dünya koşullarından etkilendikleri ölçüde uyum zorlukları içine girmişlerdir. Yaşanan uyum sorunlarının aşılmasında rekabet düzeninin, ithalat politikalarının, korumacı devlet tutumunun ve özelleştirme konularının önemi büyüktür (Topçuoğlu, 2001:80).

Dünya da Rekabet Hukuku’nun tarihi, yüzyılı aşkın bir süreyi aşmasına karşılık, Türkiye’de Rekabet Hukuku, hem kavramsal olarak ve hem de yasal düzenleme olarak oldukça yenidir. 1970’li yıllardan bu yana, bu konuda çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalara paralel olarak, rekabetin korunması alanında çeşitli kanun tasarıları hazırlanmış olmakla beraber⁴, bu tasarılarından hiçbiri 1994 yılına kadar yasalaşmamıştır (Öz, 2000:33). Aşağıda Türkiye’de Rekabet Hukuku’nun gerekliliğiyle ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

Rekabet Hukukunun Gerekliliği

Ülkemizde Rekabet Hukuku’yla ilgili çalışmaların tarihi çok eskiye dayanmamaktadır. Bu konudaki ilk çalışma 1978 tarihinde “İç ve Dış Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” adı ile Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Bunu aynı bakanlığın hazırladığı “Ticarette Dürüstlüğün Korunması Kanunu” ve “Ticaretin Düzenlenmesi ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun” adlı iki tasarı izlemiştir. Sanayi ve Ticaret Bakanlığının birleştirilmesinden sonra da, bu yeni bakanlık bünyesi içinde, 1984 yılında iki yeni tasarı hazırlanmıştır. Ancak her iki tasarı da, Rekabet

⁴Konuyla ilgili ilk tasarı, 1978 tarihinde “İç ve Dış Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” adı ile Ticaret Bakanlığı zamanında hazırlanmıştır. Bunu aynı bakanlığın hazırladığı “Ticarette Dürüstlüğün Korunması Kanunu” ve “Ticaretin Düzenlenmesi ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun” adlı iki tasarı izlemiştir. Sanayi ve Ticaret Bakanlıklarının birleştirilmesinden sonra da bu yeni bakanlık bünyesi içinde, 1984 yılında iki yeni tasarı hazırlanmıştır. Ancak her iki tasarıda da Rekabet Hukukunun gerçek amaçları değil, devlet korumacılığı ve müdahalesini geliştirme amacı öne çıkmıştır (DPT,2000:11)

Hukuku'nun gerçek amaçları değil, devlet korumacılığı ve müdahalesini geliştirme amacı öne çıkmıştır (D.P.T., 2000:11).

Anayasanın piyasaların düzenlenmesiyle ilgili maddesi ve Avrupa Birliği ile olan ilişkiler, bir rekabet yasasını zorunlu kılmaktaydı.

Anayasal Zorunluluk; 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın (Ekonomik Hükümler alt başlığındaki Piyasaların Denetimi ve Dış ticaretin Değerlendirilmesi bölümünün) 167. maddesi devlete piyasaların düzenlenmesiyle ilgili olarak;

“Devlet; para,kredi,sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve düzenli işlemlerini sağlayıcı ve geliştirici tedbirleri alır; piyasalarda fiili veya anlaşma sonucu doğacak tekelleşme ve kartelleşmeyi önler..” hükmünü koymuştur. Bu hüküm devlete bir görev hükmü olarak kabul edilmektedir.

Erol, 1961 Anayasası'nda bulunmayan bu hükmün 1982 Anayasası'na girmesinin sebebini, Türkiye'deki ekonomik değişimin habercisi olan 24 Ocak 1980 tarihinde o günün hükümeti tarafından alınmış olan liberalleşme ve devleti ekonomiden çekme kararlarına bağlamaktadır (Erol, 2000:144).

Avrupa Birliği ile olan ilişkiler açısından Türkiye'nin 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Topluluğu'na (1.11.1993'den bu yana Maastrich Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği olarak anılmaktadır) tam üyelik başvurusunda bulunması, 31 Temmuz 1959'da yapılan ortak üyelik başvurusu ile başlayan Türkiye- Avrupa Topluluğu ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmıştır (Karluk, 1999:577). Türkiye'nin AT ülkeleri ile ekonomik bütünleşme süreci 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Antlaşması ile başlamış ve 22 Temmuz 1970 tarihli Katma Protokol ile pekiştirilmiştir (Şahin, 2000:359). Son olarak ise, 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği'nin son döneminin

uygulanmasına ilişkin kuralları belirleyen 1/95 tarihli Ortaklık Konseyi Kararlarının uygulanmasıdır (Sanlı, 2000:20).

Bu belgelerin tümünde rekabet mevzuatlarının uyumlu hale getirilmesi, daha doğru bir deyimle, Türkiye'nin Avrupa Birliği normlarına uygun bir rekabet mevzuatı benimseyeceğine dair taahhütler bulunmaktadır.

Nitekim, bu durum AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı'nda da "Türk Rekabet Hukuku, AB Rekabet Hukuku ile büyük ölçüde paraleldir", şeklinde açıkça ifade edilmiştir.

Esin' de Rekabet Hukuku adlı eserinin giriş bölümünde Türk Rekabet Hukuku'nun hazırlanmasındaki amaçlardan birini AT-Türkiye ilişkilerine bağlamakta ve "Türkiye Cumhuriyeti , 6 Mart 1995 tarihli 1/95 sayılı 36. Dönem Ortaklık Konseyi Kararı'nın 33 ve 39. maddeleri ile tüm rekabet mevzuatını aynı ilkeler doğrultusunda kabul etmiştir. Böylelikle AT İçtihat Hukuku ve muafiyet rejimi Türkiye'de uygulama alanı bulmuştur" demektedir (Esin, 2001:1).

4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun, AB Rekabet Politikalarıyla çok büyük benzerlik göstermektedir. Karakelle'ye göre; "4054 sayılı Türk Rekabet Kanunu'nun rekabet sınırlayan anlaşma, uyumlu eylem ve kararların yasaklandığı 4. ve muafiyetin düzenlendiği 5. maddeleri Roma Antlaşması'nın 85.; hakim durumun kötüye kullanımının yasaklandığı 6. maddesi Roma Antlaşması'nın 86. maddesinin küçük değişikliklerle Türk hukukuna kazandırılmasından ibarettir. Keza birleşme ve devralmaların kontrolüne ilişkin Kanunun 7. maddesi ve bu maddeye dayanılarak çıkarılan 97/1 sayılı Birleşme ve Devralma Tebliği' de, Avrupa Birliğinin 4064 sayılı "Merger Control" tüzüğüne büyük ölçüde benzeridir" (Karakelle, 2000:131).

Mevcut ekonomik durum açısından; yukarıda ifade edilen hukuki gereklerin yanı sıra, Türk ekonomisinde özellikle 1980 yılından bu yana uygulanan serbest piyasa sisteminin yarattığı fiili durum, rekabetin düzenlenmesi ve hatta yeniden tesisini gerekli kılmıştır. Bu gereklilik kendini, aynı zamanda karma ekonominin özelliklerini gösteren piyasa yapıları açısından da hissettirmektedir. Bilindiği üzere 1980’li yıllara kadar Türk ekonomisi, serbest rekabet şartlarının olmadığı, rekabet kültürünün bulunmadığı ve devletin veya devlet tarafından himaye edilen teşebbüslerin piyasaya hakim olduğu bir yapıda bulunmaktaydı. 1980’li yıllardan itibaren ithalat, para, teşvik ve rekabet gibi ekonomik politikalarda uygulanan liberalleşme süreci, Türk ekonomisinin anti rekabetçi, bozuk yapısını düzeltmede yeterli olmamıştır. Bilhassa ekonomik yoğunlaşma konusunda yapılan iktisadi analizleri, Türk ekonomisinde izlenen liberal politikaların piyasalardaki tekelci yapıyı fazla değiştirmediğini ve rekabetçi yapının istenilen ölçüde yerleşmediğini ortaya koymaktadır⁵. Ekonomik yapıda ağırlıklarını koruyan kamu iktisadi teşebbüsleri ve rekabet düzenine alışık olmayan yerli sanayi, halen imtiyazlı durumlarını korumaktadırlar. Bu durum genel olarak ülke kaynaklarının savurgan kullanımına ve

⁵ Türk ekonomisindeki pazar yapılarıyla ilgili olarak 1980 öncesi verileri dayanak alınarak iki çalışma yapılmıştır (Sanlı,2000:53). Bunlarda Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nin yaptığı çalışmaya göre; tüm imalat sektörünün %65’inde yoğunlaşma derecesi kritik düzeyin üzerinde seyretmektedir (Katırcıoğlu, Görüşler, sh.86). Bağrıaçık tarafından yapılan bir çalışmaya göre ise, rekabet koşullarında üretilen toplam mal sayısının tüm mal sayısına oranı %11,68, mutlak monopol oranı %16,32, kısmi monopol oranı %17,47, mutlak oligopol oranı %25,37 ve kısmi oligopol oranı da %29,16 olarak tespit edilmiştir. Sonuç olarak eksik rekabetin bulunduğu piyasaların tümüne oranı %72, kısmi oligopol piyasasının rekabete yakın bir piyasa biçimi olarak kabulü halinde ise, bu oran %60 olmaktadır (Bağrıaçık,1993:132-133). 1980, 1985 ve 1990 yıllarında ise, iktisadi yoğunlaşma açısından kritik düzeyi aşan sektör oranı %58 düzeyindedir. Bu veriler, Türk imalat sanayiinde rekabetin niteliği ile ilgili iki önemli bulguyu ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, Türk imalat sanayiinin yarıdan fazlasında, rekabet süreci iyi çalışmamakta ve piyasalar oligopolistik firmaların egemenliği altındadır. İkincisi ise, durum kronik bir hal almıştır (DPT, 2000:22).

zaten var olan enflasyonist baskının daha da artmasına sebep olmaktadır (Sanlı, 2000:21).

Bu bozuk fiili durumun düzelebilmesi ve piyasaların rekabet yoluyla ıslah edilebilmesi ihtiyacı, serbest rekabetin yasal bir düzenleme yoluyla etkin şekilde korunmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaçla öngörülen 4054 sayılı yasa, ekonomik düzendeki kartel anlaşmalarına ve ekonomik yoğunlaşmalara karşı etkin önlemlerle donatılmıştır. Fakat önemle ifade edilmelidir ki, salt rekabet hukuku düzenlemeleriyle rekabetin istenilen ölçüde korunması ve serbest rekabet ortamının gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Yukarıda da değinildiği üzere, rekabet yasalarından beklenen faydalar, ancak siyasal iktidarlar tarafından tutarlı bir rekabet politikasının ve buna uyumlu ekonomi politikalarının izlenmesi ile gerçekleşebilir (A.g.e., :21).

Rekabet Hukukunun Amacı

Genel olarak rekabet düzenlemelerinin amacı, piyasaların kendi doğal oluşumları içerisinde gelişimini temin ve piyasaları her türlü müdahalelerden (özel veya devlet) korumaktır (Philips, 1997:5).

4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun'un (RKHK) amacını birinci maddede, *“mal ve hizmet piyasalarındaki rekabeti engelleyici, bozucu ve kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamaları ve piyasaya hakim olan teşebbüslerin⁶ bu hakimiyetlerini kötüye kullanmalarını önlemek, bunun için gerekli düzenleme ve denetlemeleri yaparak rekabetin korunmasını sağlamaktır”* şeklinde açıklamıştır.

⁶ 4054 Sayılı kanunda teşebbüs; “piyasada mal ve hizmet üreten, pazarlayan,satan gerçek ve tüzel kişilerle, bağımsız karar verebilen ve ekonomik bakımdan bir bütün teşkil eden birimler” olarak tanımlanmış olup (md.3), 4054 sayılı kanunla ilgili açıklamada teşebbüs bu anlamda kullanılmıştır (Ege, 1997:242)

Bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak kanun kapsamındaki işlemleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

1. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde mal ve hizmet piyasalarında faaliyet gösteren ya da bu piyasaları etkileyen her türlü teşebbüsün aralarında yaptığı rekabeti önleyici, bozucu ve kısıtlayıcı anlaşma, uygulama ve kararlar,
2. Piyasada hakim durumda olan teşebbüslerin bu hakimiyetlerini kötüye kullanması,
3. Hakim durum yaratmaya veya var olan hakim durumu güçlendirmeye yönelik ve bunun sonucu olarak rekabeti önemli ölçüde azaltacak birleşme ve devralma niteliğindeki her türlü hukuki işlemler.

Her ne kadar, Rekabet Hukuku'nun amacı yukarıda sayılan olumsuzlukları gidermek olarak belirtilse de Gürkaynak (2003), Rekabet Hukuku'nun amaç kargaşası içinde olduğunu, Rekabet Hukuku'nun sadece belli bir amacının olması gerektiğini, bu amacın da “iktisadi etkinliğin sağlanması” olması gerektiğini belirtmektedir.

Rekabet Hukukunun Kapsamı

Bir kanunun kapsamından söz edildiğinde, onun uygulama alanı anlaşılır. Rekabet Kurumu'nun uygulama alanı toprak⁷ bakımından ve sektör⁸ bakımından ayrı ayrı düşünülmelidir (Topçuoğlu, 2001:83). Geniş anlamda Rekabet Hukuku, işletmelerin davranışları sonucu rekabetin bozulmasından başka,

⁷ “Toprak bakımından” ibaresinden anlaşılması gereken, Türkiye sınırları dahilidir.

⁸ Sektör: Yaptıkları işin niteliğindeki benzerliklerden ötürü aynı grup altında toplanabilen; ancak ürettikleri mal veya hizmetin birbirini kolaylıkla ikame etmemesi nedeniyle, aynı pazara veya alıcı grubuna hitap etmeyen, bu nedenle de aralarında doğrudan rekabet bulunmayan işkollarının oluşturduğu gruba sektör denir. Örneğin; üretim sektörü içerisinde tekstil, gıda, otomotiv, elektronik vb. birçok işkolu (endüstri) yer alır(Alpugan,1998:105).

piyasalarda rekabetin bozulması sonucunu doğuran, örneğin; devlet yardımları, kamu alımları gibi hususlarla uluslararası ticaret söz konusu olduğu hallerde ortaya çıkabilecek anti-damping uygulamalarını kapsamaktadır (Öz, 2000:18).

Dar anlamda Rekabet Hukuku ve politikalarının konusunu ise, işletmeler arası anlaşmalar, uyumlu davranışlar ve işletme birliği kararları ile hakim durumun kötüye kullanılmasının yasaklanması ve birleşme ve devralmaların kontrolü oluşturmaktadır.

4054 sayılı RKHK'nın ikinci maddesi, kanunun kapsamını şu şekilde çizmektedir: *“Türkiye sınırları dahilinde mal ve hizmet piyasalarında faaliyet gösteren ya da bu piyasaları etkileyen her türlü teşebbüsün aralarında yaptığı rekabeti engelleyici, bozucu ve kısıtlayıcı anlaşma, uygulama ve kararlar ile piyasaya hakim durumda bulunan teşebbüslerin bu hakimiyetlerini kötüye kullanmaları ve rekabeti önemli ölçüde azaltacak birleşme ve devralma niteliğindeki her türlü hukuki işlem ve davranışlar, rekabetin korunmasına yönelik tedbir, tespit, düzenleme ve denetlemeye ilişkin işlemler bu kanun kapsamına girer”* (Sanlı, 2000:28).

Rekabet Hukuku Gereğince Yasaklanan Faaliyetler

Rekabet Kanunu birinci kısım, birinci bölümde , kanunun özünü oluşturan yasaklama hükümlerini sıralamıştır. Ancak kanunda aşağıda da açıklanacağı üzere, yasaklama hükümleri tek tek sayılmamış ve örnek mahallinden durumlar sayılmış ve “bu ve benzeri haller” diyerek yasaklama hükümlerini sınırlandırmamıştır. Yasaklanan faaliyetler şunlardır:

Teşebbüsler arasında rekabeti sınırlayıcı uyumlu eylem, anlaşma ve kararlar; Bu husus, 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun tarafından yasaklanan üç temel fiilden ilkidir.

Temel amacı, yatay ve dikey anlaşmalar ve uyumlu eylemler⁹ marifetiyle belirli bir mal veya hizmet piyasasında rekabetin sınırlandırılmasının engellenmesidir (Tüsiad, 1998:26).

Rekabet Kanunu'nun 4.maddesinde, teşebbüsler arası anlaşmalar, uyumlu eylemler ve teşebbüs birliklerinin¹⁰ belirli bir mal veya hizmet piyasasında rekabeti doğrudan veya dolaylı olarak engellemeleri ile rekabeti bozma ve kısıtlama amacını taşıyan eylemlerin yasak olduğu belirtilmektedir.

İlgili madde kapsamında hukuka aykırı olarak tanımlanan uyumlu eylem ve kararlar özellikle;

- a) *Mal veya hizmetlerin alım ya da satım fiyatının, fiyatı oluşturan maliyet, kar gibi unsurlar ile her türlü alım yahut satım şartlarının tespit edilmesi,*
- b) *Mal veya hizmet piyasalarının bölüşülmesi ile her türlü piyasa kaynaklarının veya unsurlarının paylaşılması ya da kontrolü,*
- c) *Mal veya hizmetlerin arz ya da talep miktarının kontrolü veya bunların piyasa dışında belirlenmesi,*
- d) *Rakip teşebbüslerin faaliyetlerinin zorlaştırılması, kısıtlanması veya piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerin boykot ya da diğer*

⁹ Uyumlu Eylem: İki veya daha fazla işletmenin, ekonomik ve rasyonel gerçeklerle açıklanamayan ve bir anlaşmaya dayanmayan fakat bilinçli olarak birbirine paralel hale getirilmiş rekabeti sınırlayıcı davranışlarıdır (Aslan, 1997:53).

¹⁰ Teşebbüs birliği, Kanun'un (RKHK) Tanımlar bölümünde(md.3); *"Teşebbüslerin belli amaçlara ulaşmak için oluşturduğu tüzel kişiliği haiz ya da tüzel kişiliği olmayan her türlü birlik"* şeklinde tanımlanmıştır. Teşebbüs birlikleri, üyeleri arasındaki rekabetin kısıtlanmasına çeşitli şekillerde zemin hazırlamaktadırlar. Örneklenmek gerekirse, bu birlikler, mesleki dayanışma ve benzer amaçlar altında, çok sayıda teşebbüsün bir araya gelmesine imkan vermekte ve bu suretle kartel anlaşmalarının önemli bir zaafını telafi etmektedirler. Teşebbüsler bir araya gelerek bilgi değişimini maksimum düzeye çıkarmakta ve bu da aralarında, farklı menfaatleri temin edebilecek nitelikte oldukça kompleks nitelikli anlaşma ve kararların oluşabilmesine imkan vermektedir (Sanlı, 2000:156)

davranışlarla piyasa dışına çıkartılması; yahut piyasaya yeni gireceklerin engellenmesi,

- e) Münhasır bayilik hariç olmak üzere, eşit hak, yükümlülük ve edinimler için eşit durumdaki kişilere farklı şartların uygulanması,*
- f) Anlaşmanın niteliği veya ticari teamüllere aykırı olarak, bir mal veya hizmet ile birlikte diğer bir mal veya hizmetin satın alınmasının zorunlu kılınması veya aracı teşebbüs durumundaki alıcıların talep ettiği bir malın ya da arz edilen hizmetin diğer bir mal veya hizmetin de alıcı tarafından teşhiri şartına bağlanması ya da arz edilen bir mal veya hizmetin tekrar arzına ilişkin şartların ileri sürülmesi, olarak tanımlanmaktadır (DPT, 2000 :12).*

Maddede uyumlu eylem olarak kabul edilecek haller de belirtilmiştir. Buna göre bir anlaşmanın varlığının kanıtlanamadığı durumlarda, piyasadaki fiyat değişmelerinin veya arz ve talep dengesinin ya da teşebbüslerin faaliyet bölgelerinin;

- Rekabetin engellendiği,
- Bozulduğu-veya-
- Kısıtlandığı

Piyasalardakine benzerlik göstermesinin, teşebbüslerin uyumlu eylem içinde olduklarına karine teşkil ettiği öngörülmüş; bununla birlikte taraflardan her birine, haklı ve gerektirici nedenlere dayanmak koşuluyla uyumlu eylem içinde bulunmadığını kanıtlayarak sorumluluktan kurtulma imkanı vermiştir (Ege, 2000:242).

Muafiyet; 4054 sayılı RKHK'nın muafiyet rejimi, yalnızca temel yasak alan olarak ele alınan, "Anlaşma,karar ve uyumlu eylemlerle teşebbüslerin rekabeti sınırlayıcı nitelikte faaliyet göstermeleri" yasağına bazı muafiyetler getirmektedir. Diğer bir

deyişle, hakim durumun kötüye kullanılması ya da rekabeti sınırlayıcı nitelikte birleşme ve devralmalara ilişkin herhangi bir muafiyet bulunmamaktadır (Tüsiad, 1998:41).

Söz konusu muafiyet rejimi; tüketici yararını gözeten, mal ve hizmetlerin sunumunda gelişme ve iyileşme sağlayan, ekonomik ve teknik gelişme doğuran, ilgili piyasada rekabeti önemli ölçüde ortadan kaldırmayan ve gereğinden fazla bir sınırlama ortaya koymayan anlaşma, uyumlu eylem ve kararları kapsamaktadır.

Muafiyetle ilgili 5. maddede; “kurul, aşağıda belirtilen şartların tamamının varlığı halinde ilgililerin talebi üzerine, teşebbüsler arası anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birlikleri kararlarının 4 .madde hükümlerinin uygulanmasından muaf tutulmasına karar verebilir” diyerek, muafiyet sağlanabilecek halleri özel olarak belirtmiştir.

Bu haller; malların üretim ve dağıtımı ile hizmetlerin sunulmasında yeni gelişme veya iyileşmelerin ya da ekonomik veya teknik gelişmelerin sağlanması, tüketicilerin bundan yarar sağlaması, ilgili pazarın önemli bir bölümünde rekabetin ortadan kalkmaması, rekabetin (a) ve (b) bentlerindeki amaçların elde edilmesi için zorunlu olandan fazla sınırlanmaması, durumlarıdır.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, muafiyet hallerinin sadece 4. madde için ve yukarıdaki tüm şartların sağlanması halinde geçerli olduğudur.

Hakim durumun kötüye kullanılması; 4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’a göre; “*Bir veya birden fazla teşebbüsün ülkenin bütününde ya da bir bölümünde, bir mal veya hizmet piyasasındaki hakim durumunu*¹¹ *tek başına; yahut başkaları*

¹¹ Avrupa Birliği Hukuku’nda, piyasa paylarının hakim durumun belirlenmesindeki etkisi, doktrindeki yazarlar tarafından farklı değerlendirilmektedir. Goyder’e göre, hakim durum olgusu, teşebbüsün payının ilgili piyasada %30’lara gelmesiyle başlamakta ve bu pay %45-50 seviyelerine

ile yapacağı anlaşmalar ya da birlikte davranışlar ile kötüye kullanması, hukuka aykırı ve yasaktır”(md.6).

Teşebbüslerin rakiplerinden ve alıcılarından (talepten) bağımsız olarak tespit edilen üretim miktarı ve/veya satış şartları ile belirli bir piyasa ya da Türkiye genelinde söz konusu mal veya hizmetin satış şartlarını münferiden belirleyebilme gücü, teşebbüsün ilgili piyasada hakim durumda bulunduğunu ifade etmektedir.

Hakim durumun tespitine ilişkin somut olarak belirtilebilecek kesin bir tanım bulunmamaktadır. Bir teşebbüsün hakim durumda bulunduğunu tespit etmek üzere Rekabet Kurumu tarafından yapılacak incelemede; ilgili mal ve hizmet piyasasının coğrafi büyüklüğü, iktisadi büyüklüğü, ilgili piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerin sayısı, bu teşebbüslerin ferdi pazar payları, ilgili teşebbüslerin diğer piyasalardaki faaliyetleri, potansiyel rekabet gibi bir dizi ölçütün tespiti neticesinde, ilgili teşebbüsün münferit karar ve davranışlarıyla pazar fiyatını ve diğer şartlarını belirleyebilme gücüne sahip bulunmadığı tespit edilecektir. Farklı piyasalardaki hakim durum parametreleri farklılıklar sergileyeceklerdir.

Birleşme ve devralmalar; RKHK’nun 6. maddesi teşebbüslerin hakim durum yaratmaya veya hakim durumlarını daha da güçlendirmeye yönelik olarak, ülkenin tümü; yahut bir kısmında

geldiğinde ise,, hemen hemen eşit paya sahip başka bir teşebbüs bulunmuyorsa, başka olgularla birlikte hakim durum karinesi kabul edilmektedir. Bu oran % 65’i aştığında ise,, ilgili piyasada önemli bir rakip bulunmuyorsa hakimlik karinesinin çürütülmesi imkansız hale gelmektedir (Goyder,1998:302)

Amerikan Antitröst Hukuku’nda ise,, Federal Mahkeme uygulaması, hakim durumun varlığı için daha yüksek piyasa payı aramaktadır. Kintner’e göre Federal Mahkeme, %75 ve daha yukarıdaki piyasa payları hakim durumun varlığı için yeterli sayılmakta, %50’nin altındaki paylar ise, başka faktörlerin değerlendirilmeye alınması ile saptanmaktadır (Kinter,1973 :102). Areeda ve Kaplow’a göre ise,, %90 ve daha yukarısı hakim durumun varlığı için tek başına yeterli görülmekte, %50’den aşağı piyasa payları ise, genellikle yetersiz addedilmektedir (Areeda/Kaplow,1997 :565).

herhangi bir mal veya hizmet piyasasındaki rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracak şekilde birleşmelerini veya herhangi bir teşebbüsün ya da kişinin diğer bir teşebbüsü kısmen ya da tamamen devralmasını yasaklamaktadır (Tüsiad, 1998:38).

Bu itibarla birleşme veya devralmaların hukuki geçerlilik kazanabilmeleri için Rekabet Kurulu'na bildirilerek izin alınması şartı getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Rekabet Kurulu'nun inceleyerek rekabetin kısıtlanması ya da bozulması tehdidini arz etmediği kararına vararak müsaade ettiği birleşme ve devralmalar haricinde, her türlü birleşme ve devralmalar geçersiz kalacaktır.

Rekabet Kanunu'nun Uygulanması ve Rekabet Kurumu

Rekabet Kanunu'nun uygulanmasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla her bir başlığın detaylı incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın konusu olmadığından sadece konu başlıklarını vermekle yetineceğiz.

Aslan Rekabet Hukuku'nun uygulanmasını; konu bakımından, yer bakımından, zaman bakımından, anlam bakımından ve iktisadi bakımdan olmak üzere beş temel başlık altında toplamıştır (Aslan, 2001:31-70).

Rekabet Kurumu ise, 4054 sayılı RKHK'nın TBMM'de 07.12.1994 tarihinde kabulünden sonra, kanunu uygulamaktan sorumlu Rekabet Kurumu'nun karar organı olan Rekabet Kurulu, yaklaşık 27 aylık bir gecikmeyle 27.02.1997 tarihinde atanabilmiştir. Kurum teşkilatını kısa bir sürede tamamlayarak, bu durumu kanunun geçici 2. maddesi uyarınca, 05.11.1997 tarihinde yayımladığı bir tebliğ ile kamuoyuna duyurmuş ve bu tarihten sonra başvuruları değerlendirmeye başlamıştır.

Kurumun ilişkili olduğu bakanlık, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır. Kurum görevini yaparken bağımsızdır. Hiçbir organ, makam, merci ve kişi kurum nihai kararlarını etkilemek amacıyla

emir ve talimat veremez. Kurumun merkezi Ankara'dır. Teşkilatı ise; Rekabet Kurulu, Başkanlık ve Hizmet Birimleri'nden oluşmaktadır. Rekabet Kurulu biri başkan, biri ikinci başkan olmak üzere, toplam 7 üyeden teşekkül eder¹².

Rekabet Kurulu kararlarının yargısal denetimi Danıştay tarafından yapılmaktadır. Buna göre, Kurul'un nihai kararlarına ve para cezalarına karşı kararın taraflara tebliğinden sonra Danıştay'a başvurulabilir.

Sonuç

Bu bölümde Rekabet Hukuku,, Rekabet Hukuk Sistemleri ve Rekabet Hukukunun gelişimi ele alınmıştır. Her ne kadar iktisat okulların bazıları devletin piyasaların işleyişine müdahale etmemesi gerektiğini savunsalar da piyasalar, her zaman teoride ifade edildiği gibi sorunsuz işlememektedir. Bu nedenle piyasalarda etkin rekabeti sağlamak amacıyla devletlerin piyasaya müdahale etmesi gerektiği savunulmuştur. Ancak piyasaların düzenlenmesi için öngörülen politikalar ülkelerin ekonomik yapılarına göre farklılıklar arz etmelidir. Nitekim, ABD ile AB rekabet politikaları temelde etkin rekabet sürecini devam ettirmek için oluşturulmuşsa da bazı yönleriyle birbirinden farklıdır. Örneğin; ABD rekabet politikasında tekel durumunda olmak kesinlikle yasak edilmiştir. AB ve ülkemiz Rekabet Hukuku'nda ise, tekel durumunda olmak yasak edilmemiş; ancak bu durumu kötüye kullanmak yasak edilmiştir. Rekabet yasasının 4. maddesindeki muafiyet gibi birleşme ve devralmalarla ilgili olarak da Rekabet Kurumu, "hangi tür birleşmelerin kurula bildirilmesi gerektiğini çıkaracağı tebliğlerle ilan eder" diyerek, rekabeti önemli ölçüde sınırlamayacak olan birleşmelere izin verilebileceğini belirtmektedir.

¹² 02.07.2005-5388/3 ile değişiklik yapılmıştır. Önceki sayı 11'dir.

Ülkemizde ise, 1982 Anayasası'nın ilgili hükmü (167.md) ve AB süreci dolayısıyla 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun, 1994 yılında kabul edilmiş, ancak Rekabet Kurumu 1997 yılında faaliyetlerine başlayabilmiştir. Dolayısıyla ülkemizde ticari hayatın denetimi 1997 yılına kadar yapılamamıştır. Rekabet yasalarıyla daha rekabetçi bir piyasa yapısı oluşturulmuş, devlet korumacılığına dayanan sistem terk edilerek, serbest piyasa sistemi kontrollü olarak hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Kaynakça

Areeda, P., & Kaplow, L. (1997). Antitrust analysis, problems, text, cases (5. ed.). New York.

Aslan, İ. Y. (1998). Avrupa Topluluğu rekabet hukuku mevzuatı (Yayın No: 016). Rekabet Kurumu Yayınları.

Aslan, İ. Y. (2001). Rekabet hukuku. Ekin Kitabevi.

Bağrıaçık, A. (1993). Türk sanayisinde pazar hakimiyeti. İstanbul.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2000). Sekizinci 5 yıllık kalkınma planı, rekabet hukuku ve politikaları: Özel ihtisas komisyon raporu. Ankara.

Efem, G. (1993). Avrupa Topluluğu rekabet politikası bakımından Roma Anlaşması Madde 85'e kavramsal bir yaklaşım [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara.

Ege, Y. (2000). Dünyadaki uygulamalar ışığında rekabet politikası ve özelleştirme. Hazine Dergisi, *13*, 13-24.

Ersin, M. A. (1994), "Rekabet teorisi ve Rekabetin Korunması Hakkında Kanun Tasarısı", *Demokrasi Gündemi*, s.24-26

Erol, K. (2000). Rekabet kurallarının ülke dışı uygulaması (Lisans st Tez Serisi No: 1). Rekabet Kurumu.

Esin, A. (1998). Rekabet hukuku (1. baskı). ESC Yayınları.

Goyder, D. C. (1992). EC competition law. Oxford University Press.

Gnuğur, H. (1989). Avrupa Topluluğunda ve Türkiye'de kkk ve orta byklkte işletmeler. Dış Ticarete Durum Dergisi, Mayıs-Haziran, 16-24.

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV). (2002). Avrupa Birliğinin rekabet politikası. <http://www.ikv.org.tr/pdfs/9dle770l.pdf>

İstanbul Sanayi Odası (İSO). (1993). Rekabet Kurulu teşkilatı, Avrupa Birliği rekabet politikaları hukuk düzeni ve Türk rekabet kanun tasarısı (Uluslararası Sempozyum) (Yayın No: 193).

İşveren Dergisi. (1994). Rekabet kanunlarının ülke ekonomisindeki yeri. İşveren Dergisi, *33*(3), 27-28.

Jacquemin, A. (1987). The new industrial organization: Market forces and strategic behavior. Clarendon Press.

Karakele, İ. H. (2000). Rekabet politikası ve Türkiye deneyimi. II. Uluslararası Rekabet Sempozyumu, Ankara.

Karluk, R. (2005). Avrupa Birliği ve Türkiye (8. baskı). İstanbul.

Kinter, E. W. (1973). An antitrust primer (2. ed.). London.

Massey, P. (1997). Reform of EC competition law: Substance, procedure and institutions. B. E. Hawk (Ed.), International antitrust law & policy içinde (s. 91–123). London.

McConnell, C. R., & Brue, S. L. (1996). Economics: Principles, problems and policies (13. ed.). McGraw-Hill.

Öz, G. A. (2000). Avrupa Topluluğu ve Türk rekabet hukukunda hakim durumun kötüye kullanılması (Lisans Üstü Tez Serisi No: 4). Rekabet Kurumu.

Özsuay, E. (1982). Pazar ekonomisinde rekabetin önemi ve rekabet sınırlamalarına karşı alınan önlemler. Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, *2*(57), 60-61.

Özsuay, E. (1985). Kartel hukuku. İstanbul.

Philips, B. (1997). Goals, instruments and institutions antitrust of competition law. Symposium on Competition Policy, Economic Development and International Trade, WTO, Geneva, 29 Kasım, 3-17.

Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (1992). Economics (14. ed.). McGraw-Hill.

Seyidoğlu, H. (2001b). Uluslararası iktisat, teori, politika ve uygulama (14. baskı). İstanbul.

Şahin, H. (2000). Türkiye ekonomisi: Tarihsel gelişimi-bugünkü durumu (6. baskı). Ezgi Kitabevi.

Tekinalp, Ü., & Tekinalp, G. (1997). Avrupa Birliği hukuku. İstanbul.

Topçuoğlu, M. (2001). Rekabeti kısıtlayan teşebbüsler arası işbirliği davranışları ve hukuki sonuçları (Lisansüstü Tez Serisi No: 7). Rekabet Kurumu.

Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD). (1998). 4054 sayılı rekabetin korunması hakkında kanun'un uygulama esasları (Yayın No: Tüsiad-T/98-12/245).

Waldman, D. E., & Jensen, E. J. (1998). Industrial organization: Theory and practice. Addison-Wesley.

Wesseling, R. (1997). Subsidiarity in community antitrust law: Setting the right agenda. European Law Review, *22*, 35-54.

BÖLÜM 2

KAPİTALİZMİN DOĞUŞU TARTIŞMASINDA TİCARİLEŞME VE DEMOGRAFİK MODELLERİN ELEŞTİRİSİ

Yahya AYYILDIZ¹

Giriş

Braudel'in ifade ettiği gibi içinde yaşadığımız modern sistem için kapitalizmden daha uygun bir kavram henüz bulunamamıştır (Braudel, 2014: 47). Adlandırma konusunda hemen herkes üzerinde uzlaşsa da kapitalizm kavramının ne anlama geldiği, ne zaman ve nasıl doğduğu, ayırt edici niteliklerinin neler olduğu hususlarında çok farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşım farklılıkları, kapitalizmin yol açtığı sorunlara çözüm arayışlarını da çeşitlendirmekte ve bu yönüyle günümüzü de ilgilendirmektedir.

Kapitalizm, nihayetinde feodal sistemin tasfiyesi üzerine kurulmuştur. Feodal sistemin ne olduğu ve ne zaman tasfiye edildiği, kapitalizmin ne zaman doğduğunun da cevabını vermektedir. Bu nedenle kapitalizmin doğuşuna ilişkin teoriler, kapitalizmle birlikte feodalizmi de ele almış ve doğuş tartışması, bu iki sistemin mukayesesi üzerinden yürütülmüştür.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Orcid: 0000-0003-1898-9518

Feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan temel faktör nedir? Bu faktör, feodalizmdeki sınıf çatışmasından kaynaklanan içsel bir neden mi yoksa dış ticaret gibi dışsal bir unsur mudur? Kapitalizmi doğuran öncü sınıf, küçük meta üreticisi mi, kiracı çiftçi mi yoksa burjuva mı? Çözümleme birimi ulus devlet mi, Avrupa kıtası mı yoksa dünya sistemi mi? Feodalizm ile kapitalizm arasındaki ilişki, bir devamlılık mı yoksa bir kopuş mu? Kapitalizm, sanayi toplumuna mı ait yoksa tarım toplumunda da bir kapitalizmden bahsedilebilir mi? Bu başlıklar etrafında genel bir ayrışma meydana gelmiş ve farklı görüşler ortaya konulmuştur.

Kapitalizmin doğuşu tartışması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden canlanmış ve önce Dobb-Sweezy tartışması, sonra da Brenner tartışması olarak adlandırılmıştır. Bu tartışmaların ikinci dalgasında R. Brenner'ın kapitalizm yorumları, klasik yaklaşımlardan farklılaşmış ve tartışmaların odağına yerleşmiştir. Brenner, kendi yorumunu ortaya koymadan önce ticarileşme modeli ve demografik model olarak adlandırdığı kapitalizm yorumlarını eleştirmiştir. Bu bölümde Siyasi Marksizm olarak bilinen okulun en önemli iki temsilcisi olan Brenner ile Wood'un her iki modele yönelik eleştirileri incelenmiştir. Söz konusu isimlerin kapitalizm yorumları ise ayrı bir çalışmayı gerektirdiğinden, bu bölümün kapsamı dışında bırakılmıştır.

Kapitalizmin Doğuşu Tartışması

Brenner'ın ilgili modellere eleştirisine geçmeden önce ilk dalgayı oluşturan Dobb-Sweezy tartışmasını ele almak gerekir. Dobb, feodalizmi, üretim ilişkileri çerçevesinde veya serflik, yani doğrudan üreticinin lord ile bağımlılık ilişkisi üzerinden tanımlamıştır. Feodalizmde üretim araçlarının mülkiyeti lordun elinde olduğu gibi emek gücü de lorda bağımlıdır. Egemen sınıf, doğrudan üreticinin artı değerini zora dayalı olarak çekmektedir ve

bu durum, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine tekabül etmektedir (Arrighi, 2000)

Feodal toplumun mülk sahipleri ve bağımlı üreticiler olarak ayrışması ve doğrudan üreticinin artı emeğine zorla el konulması, sınıf çatışmasını doğurmuştur. 14. yüzyıldaki Kara Veba sonrasında toprak/emek oranının yükselmesi, malikâne gelirinin düşmesine yol açmıştır. Mülk sahipleri, gelirlerini artırabilmek için doğrudan üreticiden daha fazla artık çekmeye çalışmış, bu ise sınıf çatışmasını keskinleştirmiştir. Bu dönemde doğrudan üreticinin aşırı sömürülmesi, feodalizmin çöküşünü hazırlamıştır. Sınıf çatışmasının bir sonucu olarak köylü direnişi, küçük meta üretiminin egemen sınıftan kısmen de olsa bağımsızlaşmasına yol açmıştır. Süreç içerisinde küçük meta üreticileri, bireysel olarak kendi üretim araçlarına sahip olmuştur. Küçük meta üretiminin gelişmesi, sınıf çatışmasının sonucunda feodalizmin çatlaklarında kendine yer bulmuş ve nihayetinde kapitalizmin doğuşunu sağlamıştır (Dobb, 1950: 71).

Dobb’a göre kapitalizm, şehirlerde aristokrasi ile burjuvazi arasında değil, kırsalda mülk sahipleri ile köylüler arasındaki çatışmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Ona göre küçük meta üreticisi, feodal sınırlamaların boyunduruğundan kurtularak kapitalist girişimciye dönüşmüş, dolayısıyla feodalizmin çözülmesiyle kapitalizmin doğuşu bir ve aynı süreç olmuştur (Dobb, 1950: 7).

Dobb, Marks’tan hareketle kapitalizmin, sadece pazar için meta üretimi değil, aynı zamanda işgücünün bir meta haline geldiği ve piyasada alınıp satıldığı bir sistem olarak tanımlamıştır. Bu sistemin ön şartı ise üretim araçlarının mülkiyetinin toplumda küçük bir kesimin elinde olması ve mülkten yoksun bırakılan geniş kitlenin ise sadece emek gücünü piyasada satarak geçimlerini sağlayabileceği bir sınıfsal yapının oluşmasıdır (Dobb, 1950: 7).

Tartışma, Sweezy'nin Dobb'u eleştirmesiyle başlamıştır. Görüş ayrılığının başlıca nedeni, feodalizm ve kapitalizmin tanımlarında yatmaktadır. Sweezy, feodalizmi, Dobb'un mülkiyet ilişkileri üzerinden tanımlamasına karşı çıkmış ve bunun yerine piyasa için değil 'kullanım için üretim'in belirli bir formu olarak tanımlamıştır. Sweezy'ye göre feodalizm, mülkiyet ilişkilerinden önce üretimin, kullanım için yapılmasında yatmaktadır. Feodalizmde üretim, dolaşım ve tüketim, ağırlıklı malikâne sınırları içerisinde yani kırsalda yapılmıştır. Buna karşın kapitalizm, piyasa ve özellikle uluslararası piyasa için üretimin yapıldığı bir sistemdir. Piyasa ise önemli ölçüde şehirlerde bulunmaktadır ve bu nedenle kapitalizmin doğuşunda şehirlerin önemli bir yeri vardır (Sweezy, 1984: 42).

Feodalizmin dönüşümü ise kullanım için üretim yerine piyasa için üretimin geçmesiyle gerçekleşmiştir. Dobb, kırsaldaki mülkiyet ilişkilerine ağırlık verirken Sweezy, şehirlerdeki uluslararası ticari gelişmeyi ön plana almıştır. Geçiş, mülkiyet ilişkileriyle değil ticari gelişmeyle sağlanmış, yani sisteme içsel değil dışsal bir faktör sayesinde olmuştur. Çünkü Sweezy'ye göre feodalizm, bütün olumsuzluklarına rağmen içyapısı itibarıyla kuvvetli ve dirençli bir sistemdir ve bu nedenle dönüşümü için dışsal bir faktörün devreye girmesi gerekir (Sweezy, 1984: 36).

Wood'un da ifade ettiği gibi, Sweezy'nin Dobb'dan bir başka farkı da geçişin kesintisiz bir süreç olmadığıdır (Wood, 2021: 52). Dobb, küçük meta üreticisinin, feodal bağlardan kurtularak kapitalist girişimciye dönüştüğünü iddia ederken Sweezy, feodalizmden kapitalizme doğrudan geçilmediğini, feodalizmin çözülüşü ile kapitalizmin doğuşunun farklı süreçler olduğunu öne sürmüştür. Sweezy'ye göre feodalizm ile kapitalizm arasındaki bu ara aşama, 'kapitalizm öncesi meta üretimi'dir. Sweezy, meta üretimini kapitalizmden ayırır, çünkü İtalyan şehir devletleri ve Hollanda'da meta üretimi geliştiği halde kapitalizm ortaya çıkmamıştır.

Sweezy'ye göre zanaatkârlar gibi küçük meta üreticisi büyüyerek kapitalist olmamış veya kapitalizm, putting-out sisteminden ortaya çıkmamıştır. Kapitalist girişimciler, en baştan itibaren üretici ve ücretli işçi çalıştıran işveren olarak işe başlamıştır ve kapitalizme geçişte 'gerçekten devrimci yol' budur (Sweezy, 1984: 57). Bu yönüyle Dobb, toplumsal değişimde süreklilikten yana tavır alırken Sweezy, kopuş ilişkisinin geçerli olduğunu kabul etmiştir.

Dobb, feodalizmin, köylülerin aşırı sömürülmesi nedeniyle çöktüğünü öne sürerken Sweezy buna itiraz etmiş ve köylülerin egemen sınıflar tarafından kontrol altına alınıp yeterince sömürülememesi nedeniyle varlığını sürdüremediğini savunmuştur. Kara Veba'nın etkisiyle toprak/emek oranının emek lehine değişmesi, 15. yüzyıldan itibaren serfliği çözmüş ve bu durum, mülk sahiplerinin köylü emeği üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır. Sweezy'ye göre kontrolün zayıflaması, emeğin sömürülmesini zorlaştırmıştır (Sweezy, 1984: 54).

Kapitalizmin Doğuşunda Ticarileşme Modeli

Dobb-Sweezy tartışması sonrasında Brenner, daha sonra Siyasi Marksizm olarak adlandırılacak yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu bölümde Siyasi Marksizm'in kapitalizmin doğuşuna ilişkin görüşü değil, diğer görüşlere olan eleştirisi ele alınacaktır. Bu görüşlerden birincisi, ticarileşme modelidir.

Ticarileşme modelini ilk olarak A. Smith'te görmekteyiz. Smith'e göre insanda doğal bir "takas ve mübadele" eğilimi bulunmaktadır. Kişi, kendi faydasını maksimize edebilmek için elindeki marjinal faydası düşük mallar ile ihtiyaç duyduğu ancak başkasında olan malları takas etmek ister. Bu davranış, kişinin rasyonel tutumunun bir sonucudur. Toplumsal iş bölümünün artmasıyla üretimde uzmanlaşma ortaya çıkmakta ve bu uzmanlaşma, mübadele ihtiyacını artırmaktadır. Kullanım için üretimden mübadele veya piyasa için üretime doğru bir yönelim

ortaya çıkmaktadır. Piyasa için üretim, uzmanlaşma aracılığıyla verimliliği artırmaktadır. Böylece ticaret ile verimlilik arasında birbirini büyüten bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Smith'e göre kapitalizm, en olgun 'ticaret toplumu' olarak kökenleri insan doğasında olan mübadele eğiliminin bir sonucu ve mübadelenin önündeki engellerin bütünüyle kaldırıldığı bir aşamadır (Smith, 2020: 35).

Ticarileşme tezinin önemli isimlerinden biri H. Pirenne'dir. Ona göre Avrupa'da feodal sistemin bütünüyle yerleşmesi, 8. yüzyıldan itibaren Akdeniz ticaretinin Müslümanların kontrolüne geçmesi ve böylece ticari gelirlerin Bağdat'a akması sayesinde. Akdeniz ticaretinin Müslümanların kontrolünden çıkıp Avrupalılara geçmesi, Haçlı Seferleri'nin bir ürünüdür. 11. yüzyılın sonundan itibaren başlayan Haçlı Seferleriyle belki siyasi hedeflerin bütününe ulaşamamıştır, ancak Akdeniz ticaretinin kontrolü sağlanmış ve böylece Bağdat'a akan ticari gelirler, İtalyan şehirlerine akmaya başlamıştır. Venedik, Cenova, Floransa gibi şehirler büyümüş, ticaret canlanmış, iş bölümü artmış, verimlilikte yükseliş yaşanmış ve para ekonomisine geçiş sağlanmıştır. Pirenne, kapitalizmi; şehirlerin gelişmesi, uluslararası ticaret ve para ekonomisine geçişle tanımlamış ve burjuvazinin oluşumunu 12. ve 13. yüzyıllara tarihlendirmiştir (Pirenne, 2009: 39).

Ticarileşme modelinin bir başka savunucusunun da Fernand Braudel olduğu söylenebilir. Kapitalizmi ticarileşme üzerinden ele alan Braudel'e göre Avrupa'daki kapitalizm veya güç merkezileşmesi, 1380'lerde Venedik ile başlamış, 1500'lü yılların başında kuzeye yönelerek Antwerp'e kaymış, 1550-1560 döneminde tekrar güneye inerek ama bu defa Cenova'da yoğunlaşmış, 1590-1600 dolaylarında Amsterdam'a geçmiş, yaklaşık iki yüzyıl sonra 1780-1815 arasında Londra'ya ve nihayetinde 1929'da ise New York'a demirlemiştir (Braudel, 1977: 85).

Bu şehirler içerisinde ilk kez Londra, ekonomik güç ile siyasi gücü birleştirerek nitel bir değişime yol açmıştır. Daha önceki merkez şehirlerde nicel büyümeye şahit olunmuştur, ancak nitel bir değişime yol açan böylesi bir birleşme görülmemiştir. İlk kez Londra örnekliğinde sergilenen iktidar ile sermayenin birleşimi, kapitalizmin gelişiminde önemli bir değişimdir. Nitekim Braudel, “Kapitalizm ancak devletle özdeşleştiğinde, devlet olduğunda zafere ulaşır” (Braudel, 2014: 62) demektedir. Kapitalizmin ilk evresinde Venedik, Cenova ve Floransa gibi İtalyan şehir devletlerinde iktidar, paralı seçkinlerin elinde olmuş; 17. yüzyıl Hollanda’sında devleti yöneten aristokrasi, tüccarların direktiflerine göre hareket etmiş; İngiltere’de 1688 devrimi ve Fransa’da 1830 devrimi, benzeri bir eğilimi güçlendirmiştir (Braudel, 1977: 64). Braudel’in, kapitalizmin gelişiminde devletin rolüne yaptığı vurgu, daha sonra Arrighi, Tilly, Wallerstein gibi isimler tarafından takip edilmiştir.

Braudel’in bir başka önemli yaklaşımı da piyasa ile kapitalizm arasında belirgin bir ayırım yapmasıdır. Braudel, hayatı üç katmana ayırır ve bunları maddi hayat, ekonomik hayat ve kapitalist eylem olarak belirler. “Kapitalizm gerçek anlamda pazar ekonomisi üstünde yükselmiştir” ancak ondan farklıdır. Ekonomik hayat veya piyasa, mübadele süreçlerinde herkes için rekabet, saydamlık ve düzenliliğin olduğu bir alandır, kapitalizm ise tahakkümcüdür. Bu iki alanın mekanizmalarının yanı sıra failleri de birbirinden farklıdır (Braudel, 1990: 405; 2014: 60).

Ticarileşme modelinin bir başka önemli ismi de I. Wallerstein’dır ve kendisi, ticarileşme yaklaşımıyla Brenner tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Wallerstein’ın dünya-sistemi teorisi; P.A. Baran, P. Sweezy, A.G. Frank, S. Amin gibi isimler tarafından savunulan Bağımlılık Okulu’nun bir devamı niteliğindedir. Bu okul, dünyanın metropol ve uydu ülkeler olmak üzere ikiye ayrıldığını ve aralarındaki ilişkinin eşitsizliğe dayandığını belirtmiştir. Bu eşitsiz yapının, uydu ülkelerde az

gelişmişliği kronik hale getirdiğini ve az gelişmişliğin gelişmesine yol açtığını öne sürmüştür (Frank, 1966: 5-7).

Wallerstein, 14. yüzyıldaki nüfus baskısının feodalizmin krize girmesine yol açtığını ancak egemen sınıfın krizden çıkış yolu olarak denizaşırı genişlemeyi veya sömürgeciliği gördüğünü belirtmiştir. Wallerstein'a göre feodalizmden çıkış, bir yönüyle sınıf çatışması yerine egemen sınıfın aldığı bir karara atfedilmiş, diğer yönüyle de mülkiyet ilişkilerindeki bir değişim yerine uluslararası ticarete dayalı iş bölümüne bağlanmıştır (Wallerstein, 2006: 37).

Dünya, uluslararası ticarete gerçekleşen iş bölümüyle merkez ile çevre olarak ikiye ayrılmıştır. Merkez ülkelerde özgür emeğe dayalı vasıflı işlerde katma değeri yüksek ürünler üretilirken, çevre ülkelerde bağımlı emeğe dayalı vasıfsız işlerde katma değeri düşük ürünler üretilmektedir. Wallerstein'a göre kapitalizm, sadece merkez ülkelerdeki ücretli işçilerin sömürüsüne değil, aynı zamanda çevre ülkelerin sömürüsüne de dayanmaktadır. Kapitalizm, bir bütün olarak ancak bu iki tür sömürüyle var olmaktadır (Wallerstein, 2012: 112).

Merkez ülkelerde sermaye birikimine paralel olarak siyasi ve askerî güçte de birikim olmuş ve bu ülkelerde güçlü devletler ortaya çıkmıştır. Çevre ülkelerde ise zayıf devletler vardır veya mevcut devlet yapıları süreç içerisinde zayıflama eğiliminde olmuştur. Devlet güçlerindeki bu farklılık, uluslararası iş bölümünü etkilemiştir. Uluslararası iş bölümü ise merkez ile çevrede farklı sınıfsal yapıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Merkez ülkelerde emeğin kontrolü piyasa güçlerine bırakılırken çevre ülkelerde zor araçlarıyla sağlanmıştır. Böylece çevreden merkez ülkelere kaynak aktarımı gerçekleşmiş ve kapitalizm, eşitsiz gelişime dayalı bir sistem olarak ortaya çıkmıştır (Wallerstein, 2012: 54).

Wallerstein, kapitalizmi, sadece merkez ülkelerde ortaya çıkan bir sistem olarak görmemiş, bunun yerine çevre ülkeleri de

kapsayan daha geniş bir olgu olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Wallerstein için çözümleme birimi, ulus devlet değil dünya-sistemleridir. Wallerstein'a göre bütünleşik yapılar olarak dünya-ekonomileri ve dünya-imparatorlukları bulunmaktadır. Bunların her biri kendi içerisinde bir bütünlük arz etmekte veya kendi kendilerine yeterli birimler olmaktadır. Bunlardan Osmanlı ve Çin gibi dünya-imparatorlukları, sermaye birikimine sınırlamalar getirmiş ve artığın vergileme yoluyla merkezileşmiş siyasi iktidarda birikimini sağlamıştır. Buna karşı Avrupa dünya-ekonomisi, çoklu siyasi aktörlere sahip olarak eşitsiz ve bütünleşmiş üretim birimlerine sahip olmuştur. Zamanla Avrupa dünya-ekonomisi bütün dünya üzerinde hegemonya kurmuş, dünya-imparatorluklarını kendine tabi kılmış ve böylece modern kapitalist dünya-sistemi ortaya çıkmıştır. Dünya-imparatorlukları vergiye, feodalizm rantı dayanırken kapitalist sistem, sömürüyle elde ettiği artığı devlet güdümündeki piyasa aracılığıyla yeniden üretimde kullanarak sonsuz sermaye birikimini sağlamıştır (Wallerstein, 2012: 34).

Dünya-sistemleri teorisinin önemli isimlerinden biri olan G. Arrighi de ticarileşme modeli çerçevesinde değerlendirilebilir. Arrighi, feodalizmden kapitalizme geçiş konusunu doğrudan ele almasa da onun kapitalizm tanımı ve kapitalizmin gelişimine yönelik yorumları, ticarileşme modeline uymaktadır. Arrighi, kapitalizmi, sınıfsal sömürünün yanı sıra uluslararası ticari sömürden elde edilen kârla sağlanan sermaye birikimi olarak tanımlar. Sermaye, daha fazla büyüyebilmek için devlet iktidarına ihtiyaç duyar, çünkü uluslararası ticari tekel kârları, ancak askerî güçle elde edilen pazar kontrollerine bağlıdır (Arrighi, 2000: 30).

Sermaye, daha fazla büyüyebilmek için devlet iktidarına muhtaçsa da bunlar arasındaki mantık, birbirinden farklıdır. Devletin amacı, toprak ve nüfus üzerindeki kontroldür ve sermaye, sadece bunun için gerekli olan yan bir unsur veya bu hedefe ulaşmanın sonuçlarından biridir. Buna karşın sermaye için aslolan kâr

maksimizasyonudur ve toprak ile nüfus üzerindeki kontrol, bunun için gerekli bir araçtır. Yani her iki mantıkta da amaçlar ve araçlar birbirinden farklıdır, birinin amacı diğeri için araç haline gelmektedir. Devletin, sermaye birikimine zarar veren bir teritoryal genişleme siyaseti, sermaye sahiplerinin karşı koyuşunu getirmiştir. Kapitalizmin gelişimi ise bu iki mantık arasındaki diyalektik ilişkinin bir sonucu veya bu iki gücün birbirini besleyerek optimal bileşiminin sağlanmasının ürünüdür (Arrighi, 2000: 62).

Kapitalizmin gelişmesi, sermaye ile optimal bileşime ulaşan devletin, uluslararası sistemde hegemonik bir pozisyon elde etmesiyle mümkündür. Hegemonik devlet, uluslararası sistemdeki liderliğini sadece zora dayalı tahakküme değil, entelektüel ve moral liderliğe de dayandırır. Bu niteliklerinin bileşimiyle uluslararası sistemi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirir (Arrighi, 2000: 54). Kapitalist dünya ekonomisinin gelişiminde Arrighi'nin ifadesiyle sistemik birikim daireleri, yani sermaye birikimi ile teritoryal gücün optimal bileşiminin sağlandığı döngüler ortaya çıkmıştır. Bu döngülerin kökeni Floransa ve Venedik gibi İtalyan kent devletlerinde olsa da 15. yüzyıldan itibaren Ceneviz, Hollanda ve İngiliz birikim döngüleri olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Venedik, kapitalist devletin mükemmel bir örneği ve kendisinden sonra gelenlere model olma niteliğine sahiptir. Venedik'te kapitalist ticaret oligarşisi, devlet iktidarını kontrolüne almış ve yaptığı savaşlar, maliyet/fayda analizlerine tabi tutulmuştur. Ancak İtalyan şehir devletleri, Orta Çağ siyasi yapısını değiştirmeye girişmediği gibi bunu yapacak kapasiteye de sahip olmamıştır. Daha sonraki sistemik birikim döngüleri, sermaye birikimi ile teritoryal birikimin karşılıklı gücünü artırarak kapitalist gelişmeyi sağlamıştır (Arrighi, 2000: 68).

Kısaca Arrighi'ye göre kapitalist gelişme, kırsalda değil şehirlerde gerçekleşmiş ve sermaye birikimi ile teritoryal birikimin diyalektik ilişkisiyle güçlenmiştir. Siyasi iktidarı dikkate almadan

kapitalist gelişmeyi anlamak mümkün değildir, çünkü sermaye birikimi, her zaman devlet iktidarını gerektirmiştir. Sermaye birikimi ile teritoryal birikimin optimal bileşimini sağlayabilen sistemik birikim daireleri, kapitalist gelişmenin merkez üsleri olmuştur.

Kapitalizmin Doğuşunda Demografik Model

Brenner ve diğer Siyasi Marksistlerin eleştirdiği diğer yaklaşım da H.J. Habakkuk, M.M. Postan, P. Bowden, E. Le Roy Ladurie ile Postan ve Hatcher gibi isimlerin savunduğu demografik modeldir. Bu model, ticarileşme modelinin eleştirisi üzerine bina edilmiş ve kapitalizmin gelişimini ticarileşme yerine nüfus döngülerine bağlamıştır. Çözümleme birimi ise özellikle dünya-sistemi teorisinden farklı olarak bütün bir Avrupa'dır. Ticarileşme modeli teorik kökenlerini A. Smith'te bulurken demografik model, Malthus'un nüfus teorisi ve Ricardo'nun azalan verimler kanununda bulunmaktadır.

Demografik modelin savunucularından H.J. Habakkuk'a göre "fiyatlardaki, gelir dağılımındaki, yatırımlardaki, reel ücretlerdeki ve göçlerdeki uzun vadeli hareketler, nüfus artışıdaki değişiklikler tarafından yönetilir." (Brenner, 1976: 33). Habakkuk'a göre nüfus artışı; yükselen talep dolayısıyla fiyatların artmasına, bunun sonucunda tarımsal kârların büyümesine, nüfusun çoğunluğu için reel gelirin düşmesine, sanayi için olumsuz ticari şartlara yol açmaktadır. Bu ilişki dolayısıyla demografik model, nüfus artışlarının yaşandığı 13. yüzyıl, uzun 16. yüzyıl ve 1750-1815 dönemindeki ekonomik büyümeyi açıklayabilmektedir. Buna karşın nüfus düşüşlerinin yaşandığı veya nüfusun sabit kaldığı aradaki dönemlerin niteliği ise azalan tarımsal kârlara karşın emeğin artan reel gelirine işaret etmektedir. Habakkuk'a göre 1050 ile 1800 arasındaki dönem ve aynı zamanda geleneksel ekonomi, nüfus artış ve azalışlarının olduğu iki aşamalı hareketle açıklanabilir (Brenner, 1976: 32).

Postan'a göre 12 ve 13. yüzyılları karakterize eden demografik büyümedir. Bu dönemdeki demografik büyüme sonucunda marjinal topraklar tarıma açılmış, haliyle tarımsal verimlilik düşmüş, bunun sonucunda nispeten esnek olmayan arazi ve gıda arzı karşısında gıda fiyatları ve mülk sahiplerinin arazi gelirleri artış göstermiştir. Bu gelişme, mülk sahipleri ile köylülerin sosyo-siyasi durumlarını etkileyerek bütün bir feodal sistemi şekillendirmiştir. Bu dönemde nüfusun toprağa göre artması, arz-talep yasası çerçevesinde arazi kullanımı için köylüler arasında rekabete yol açmıştır. Köylüler, bu rekabet sonucunda daha olumsuz şartları, yani bir yandan geleneksel kiranın üstünde ekstra keyfi vergilerin, diğer yandan lordun mülkündeki emek hizmetlerinin artırılmasına razı olmak zorunda kalmıştır. Madalyonun diğer yüzünü oluşturan mülk sahipleri ise nüfus artışının sonuçlarından olumlu şekilde etkilenmiştir. Dolayısıyla nüfus artışının yaşandığı aralıklar, mülk sahiplerinin feodal sömürüyü yoğunlaştırdığı ve feodal sistemi pekiştirdiği dönemler olmuştur (Brenner, 1976: 37).

Postan'a göre veba salgını, nüfustaki artış eğilimini değiştirmiş ve 14 ile 15. yüzyıllar, nüfusun düştüğü veya yatay seyrettiği bir dönem olmuştur. Tabii bu sefer toprak ile emek arasındaki ilişki, arz-talep yasasıyla tamamen zıt eğilimleri harekete geçirmiştir. Emegın toprağa göre kıtlaşması, emegın reel gelirini artırmış, buna karşın mülk sahiplerinin gelirini azaltmıştır. Bu durumun sosyo-siyasi sonucu ise serfliğin çözülmesi ve feodal sistemin krize girmesi olmuştur (Brenner, 1976: 38).

Postan, 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar süren ve nüfus artışı ile azalışının yaşandığı nüfus döngüsünü açıklarken Le Roy Ladurie uzun 16. yüzyıldan itibaren yaşanan döngüyü ele almıştır. 15. yüzyıldan itibaren hem İngiltere'de hem de Fransa'da serflik ortadan kalkmış ve serfliğin yerine bazı yerlerde sözleşmeli kiracılar bazı yerlerde de mülk sahibi özgür köylüler ortaya çıkmıştır. Bundan sonra iki aşamalı nüfus döngüsü kendini yeniden göstermiştir. Le

Roy Ladurie'ye göre 16. yüzyıldaki nüfus artışı, emeğin reel gelirinde düşüşe, mülk gelirlerinde ise artışa neden olmuştur. Bu durum, köylü mülklerinin dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Buna karşın tarıma açılan marjinal topraklar nedeniyle 17. yüzyılda verimlilik düşmüş, nüfus azalmış ve öncekine göre zıt eğilimler ortaya çıkmıştır. Nihayetinde bu yaklaşımda feodal sistemin krize girmesi ve kapitalizmin doğuşu, nüfus döngüleriyle açıklanmıştır (Brenner, 1976: 39).

Ticarileşme ve Demografik Modellerin Eleştirisi

Siyasi Marksizm, Dobb-Sweezy tartışmasında Sweezy'nin savunduğu ticarileşme tezine cephe almış ve genel olarak Dobb'un görüşlerini desteklemiş olsa da bazı hususlarda Dobb'u da eleştirmiştir. Dobb, kapitalizmin doğuşunu İngiliz kırsalında mülkiyet ilişkileri çerçevesinde ele alsa da kapitalizmi ve kapitalist mantığı, hâlihazırda var olan, feodalizmin çatlaklarına yerleşmiş ve önündeki engeller kaldırıldığında ortaya çıkacak bir oluşum olarak varsaymıştır. Ticarileşme tezine yöneltilen, kapitalizmin açıklanmak yerine varsayıldığı eleştirisi, Dobb için de geçerlidir. Aynı şekilde feodalizm ile kapitalizmin kesintisiz bir süreç olduğuna da itiraz edilmiştir. Dobb'a yöneltilen bir başka eleştiri de kapitalizmin küçük meta üretiminden değil de kapitalist kiracılıktan geliştiğidir (Wood, 1994: 29; 2021: 55).

Siyasi Marksizm'in asıl eleştirisi, ticarileşme ve demografik modellere yönelmiştir. Brenner, 'ticarileşme modeli' olarak bahsettiği ve Sweezy, Frank ve Wallerstein gibi isimlerin savunduğu bu yaklaşımı, 'yeni Smithçi Marksizm' olarak adlandırmış ve eleştirmiştir (Brenner, 1977: 25).

Ticarileşme modeline göre kapitalizm, nitel bir toplumsal dönüşümden ziyade ticarileşme alanında yaşanan nicel bir artıştır. Kapitalizm, ticarileşmedeki nicel bir artış olarak tanımlanınca, bunun insan doğasında var olan takas ve mübadele eğilimine

dayandığı, doğal olarak tarih boyunca mübadelenin olduğu her yerde bulunduğu, bu nedenle sadece önündeki engellerin kaldırılması gerektiği ve bu yapıldığında kapitalizmin ortaya çıkacağı varsayılır. Böylece açıklanması gereken bir olgunun her daim zaten var olduğu ve bu nedenle özel bir açıklamayı gerektirmediği sonucuna varılır. Tabii bu durumda Avrupa'nın farklı bölgelerinde neden farklı sonuçların ortaya çıktığı ve daha özelde geçmişte İngiltere'nin günümüzde de İngiliz dili konuşan ülkelerin ayrıcalıklı konumları açıklanamamaktadır. Bunun da ötesinde Avrupa ile dünya arasındaki farklı gelişimler veya Büyük Ayrışma da açıklanamamaktadır (Wood, 1994: 15).

Ticarileşme modeli, olgunlaşmış sanayi kapitalizminden önceki aşamayı, uluslararası ticarete ağırlık verdiğinden 'merkantilizm' veya 'tüccar kapitalizmi' olarak adlandırırken Siyasi Marksizm, İngiliz kırsalındaki mülkiyet ilişkilerini merkeze aldığından, 'tarım kapitalizmi' olarak adlandırmıştır (Wood, 2021: 112).

Kapitalizm, ticarileşmedeki nicel bir artış olarak kabul edilince, Batı Avrupa'daki genel bir gelişme olarak varsayılmıştır. Çünkü ticarileşmedeki artış, 16. yüzyıldaki sömürgecilik dalgasıyla yayılmış ve bu yayılmada Portekiz, İspanya, Hollanda, Belçika gibi Batı Avrupalı pek çok ülkenin katkısı olmuştur. Siyasi Marksizm, bunu eleştirmiş ve kapitalizmi, piyasa zorunluluklarına bağımlılık olarak tanımladığı için sadece İngiliz kırsalında ortaya çıkan bir olgu olarak görmüştür (Brenner, 1977: 75; Heller, 2018: 247).

Siyasi Marksizm'in bir başka eleştirisi de kapitalizm öncesindeki piyasa ile kapitalist piyasanın birbirinden farklı olduğudur. Klasik piyasada dış ticaret, öncelikle bir taşıma ticaretidir. Geleneksel piyasa, karşılıklı ihtiyaçların mübadelesi ile ürünün ucuz olduğu yerden alınıp pahalı olduğu yerde satılarak kâr edilmesine, yani arbitraja dayanır. Geleneksel piyasa kâr güdüsüyle hareket ettiğinde bile üretimi dönüştürmeyi ve verimliliği artırmayı

zorlayan rekabet baskısı altında değildir. Daha çok “tekelci imtiyazlar, nakliyyede üstünlük, karmaşık ticaret uygulamaları ve araçları, gelişmiş ticaret bağlantıları, ücra yerlere yaydıkları ticaret karakolları ve askerî güç gibi ‘ekonomi dışı’ faktörlere” dayanmıştır (Wood, 1994: 21).

Kapitalizm, ticarileşme olarak kabul edildiği için, uluslararası ticaret ya da sömürgecilik, kapitalizmin asli bir unsuru olarak varsayılmıştır. Buna karşın Siyasi Marksizm, kapitalizm tanımını dolayısıyla, sömürgeciliğin kapitalizmin doğuşunda belirleyici bir rol oynamadığını öne sürmüştür. Öyle ki piyasa dışı zor unsurlarını kullanan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, kapitalist bir girişim olarak kabul edilmemiştir (Wood, 2021: 168).

Siyasi Marksizm, burjuva ile kapitalistin birbiriyle aynı şey olmadığını öne sürer. Burjuva sınıfı Avrupa’da modernleştirici bir rol oynamıştır, ancak kapitalizmin doğuşunu sağlamamıştır. Örneğin burjuvazi, Fransa’da kapitalizmin değil, mutlak monarşinin gelişiminde öncü bir rol almıştır. Bu varsayımın bir devamı olarak kapitalizm, burjuvanın yaşadığı şehirlerde değil; toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli işçiden oluşan sınıf yapısıyla kırsalda ortaya çıkmıştır. Siyasi Marksizm’e göre İtalyan şehir devletlerinde ticaret çok canlı ve gelişmiş olmasına rağmen bu şehirler kapitalizmi doğurmamıştır (Comminel, 1987: 34; Wood, 2021: 26).

Siyasi Marksizm’in ticarileşme modeline yönelik en önemli eleştirilerinden biri, İngiliz kırsalında gerçekleşen üretimdeki dönüşümün dikkate alınmamasıdır. Brenner bunu, ‘mutlak artı değer’e karşı ‘görelî artı değer’ olarak ifade eder. Görelî artı değerîn büyütülmesi, üretim ilişkilerinin piyasa zorunluluklarına bağımlı hale gelmesiyle rekabetin sağladığı verimlilik artışının bir sonucudur. Topraktan veya uluslararası sömürden mutlak artı değer elde edilmektedir ancak görelî artı değerîn çıkarılması, sadece İngiliz kırsalında gerçekleşen mülkiyet ilişkilerindeki değişimin sonucudur (Heller, 2011: 10).

Ticarileşme modeli, uluslararası sömürüyle elde edilen sermaye birikiminde devlete önemli bir rol verirken Siyasi Marksizm, kapitalizmin gelişiminde belirleyici bir rol vermez. Çünkü feodalizm, siyasi birikime dayanırken ve siyaset ile ekonomi aynı kurumda birleşirken kapitalizmde siyaset ile ekonomi birbirinden ayrırmakta ve sermaye birikimi, piyasa şartlarında gerçekleşmektedir. Siyasi Marksizm, sermaye birikimi sürecinde devletin düzenleyici ve destekleyici rolünü kabul etmekle birlikte yine de sermaye birikiminin piyasa şartları çerçevesinde gerçekleştiğini belirterek devleti ikincil konuma düşürmektedir (Wood, 2021: 190).

Wallerstein, feodalizmin içine düştüğü krizden çıkabilmek için egemen sınıfların denizaşırı genişlemeyi çözüm yolu olarak gördüğünü ve feodalizmden çıkışın mülk sahiplerinin bilinçli ve planlı bir tercihi olduğunu öne sürer. Brenner ise buna itiraz eder ve feodalizmin çözülüp kapitalizmin doğuşunu, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki değişimin veya sınıflar arasındaki çatışmanın öngörülemeyen bir sonucu olduğunu iddia eder (Düzgün, 2022: 202).

Siyasi Marksizm'in eleştiri konusu yaptığı demografik model, ticarileşme modelinin eleştirisi üzerine kurulmuş olmakla birlikte, kapitalizmin doğuşunu, ticari büyüme yerine nüfus döngülerine bağlamıştır. Nüfus döngüleri, arz ve talep yasası çerçevesinde, yani piyasa mekanizmasıyla toplumsal dönüşümü sağlamıştır. Bu model, toplumsal dönüşüme ilişkin belirli durumlarda açıklayıcılık gücüne sahipse de benzeri nüfus döngülerine sahip ülkelerde farklı toplumsal sonuçların ortaya çıkmasını açıklayamamıştır.

Demografik modelin eleştiriye uğradığı temel husus, 1500'lü yıllara gelindiğinde aynı demografik eğilimlerin görüldüğü Batı Avrupa'da serflik ortadan kalkarken Doğu Avrupa'da serflikin yükselişe geçmesi. İkinci husus, 16. ve 17. yüzyıllarda nüfus artışı

yaşanırken Fransa’da küçük köylü mülkiyeti gelişmiş, mülkler bölünmüş, kiralar artmış, üretkenlik azalmış ve nihayetinde nüfus artışını ekonomik durgunluk takip etmiştir. Buna karşın İngiltere’de toprak sahibi, kapitalist girişimci ve ücretli işçiden oluşan bir sınıf yapısı gelişmiş, çitleme hareketinde görüldüğü gibi çiftlikler büyümüş, üretkenlik artmış ve nüfus artışını ekonomik büyüme takip etmiştir. Kısaca, benzeri nüfus döngüleri birbirine zıt toplumsal sonuçlar üretmiştir ki bu sonuçları, demografik modellerle açıklamak mümkün görünmemektedir (Brenner, 1976: 41).

Brenner’a göre benzeri demografik gelişmelerin farklı sonuçlar üretmesi, lordlar ile köylüler arasındaki sınıf çatışmasının niteliğinden kaynaklanır. Bu çatışmanın kimin lehine sonuçlanacağı, toplumsal mülkiyet ilişkilerine ve sınıf dengelerine veya ilgili tarafların görece güçlerine bağlıdır. “Belirli demografik ve ticari değişimlerin, gelir dağılımındaki ve ekonomik büyümedeki uzun vadeli eğilimleri ne ölçüde ve nasıl etkileyeceğini belirleyecek olan şey, sınıf ilişkilerinin ve sınıf gücünün yapısıdır; tersi değil.” (Brenner, 1976: 31)

Sonuç

Kapitalizmin ne olduğu, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı, doğrudan bugünü de ilgilendiren bir mesele olarak tartışılmaya devam etmektedir. Brenner ve Wood’un öncülüğünü yaptığı siyasi Marksizm’in bu konudaki açıklamalarının yanı sıra alternatif yaklaşımlara olan eleştirileri de önemli ve üzerinde durulmayı hak etmektedir.

Siyasi Marksizm, ticarileşme modeli olarak adlandırdığı ve Smith, Pirenne, Braudel, Wallerstein ve Arrighi gibi isimler tarafından savunulan yaklaşımı başlıca dört noktada eleştirmektedir. Öncelikle ticarileşme modeli, kapitalizmi açıklamak yerine feodalizmin çatlaklarında var olduğunu varsayar. Hâlbuki kapitalizm, siyasi Marksizm’e göre, dünya tarihinde yeni ve öncesiz

bir olgudur. Kapitalizmin yeni bir olgu olduğuna kuşku yok ancak her yeni, eskinin içinden doğar. Toplumsal olaylarda devamlılık ve kopuş ilişkisini hassasiyetle belirlemek gerekir. Bütünüyle kopuş olmadığı gibi devamlılık da söz konusu değildir. Bu nedenle yeni bir olgu olmakla birlikte kapitalizmin tarihî kökenlerini tespit etme noktasında siyasi Marksist teorinin daha güçlü açıklamalara ihtiyacı olduğu söylenebilir.

Siyasi Marksizmin ikinci eleştirisine göre kapitalizm, ticarileşme modelinin varsaydığı gibi ticaretteki nicel bir artış değil, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki nitel bir dönüşümdür. Bu nedenle kapitalist piyasa, kendinden önceki piyasa biçimlerinden nitel olarak farklıdır. İlk eleştiri için yapılan değerlendirme, bu eleştiri için de geçerlidir. Elbette kapitalizmde piyasanın daha etkin ve belirleyici olduğu açıktır ancak geleneksel piyasanın arz ve talep güçlerinden bütünüyle yoksun olmadığı da bilinmektedir. Ayrıca piyasa ile kapitalizm de birbiriyle özdeş değildir. Aralarındaki farklılığa ilişkin Braudel'in çözümlemesi, oldukça önemlidir. Kapitalizm, sermaye birikimini amaçlaması dolayısıyla piyasanın rekabetçi gücünden faydalanıyorsa da aşırı kâr için rekabeti sınırlayıp tekelleri güçlendiren tutumlar içerisine de girebilmektedir.

Üçüncü eleştiriye göre kapitalizm, şehirlerde değil kırsalda tarım kapitalizmi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kapitalizmin öncü sınıfı burjuva değil, kiracı çiftçilerdir. Siyasi Marksizmin bu eleştirisi yerindedir ve kapitalizmin ticaret, şehirleşme veya burjuvaziyle doğrudan ilgili olmayıp bir tutum ve ilişki biçimi olduğunu vurgulaması yönüyle önemlidir.

Dördüncü eleştiriye göre kapitalizm, dışsal değil içsel bir gelişmedir. Bu nedenle kapitalizmin gelişiminde sömürgeciliğin belirleyici bir rolü yoktur. Siyaset ile ekonominin birleştiği feodalizmin aksine kapitalizmde bu ikisi birbirinden ayrıdır. Bunun anlamı, devletin ve zor araçlarının kullanıldığı süreçler, kapitalizme içsel değildir. Siyasi Marksizmin bu yorumu, kapitalizmi 'piyasa

bağımlılığı' olarak tanımlamasından kaynaklanmaktadır ancak söz konusu teorinin belki de en zayıf noktasını bu yaklaşımı oluşturmaktadır. Hâlbuki kapitalizmin gelişiminde devletin ve sömürgeciliğin önemli bir yeri olduğu, kapitalizm tarihinde her daim görülmüştür.

Siyasi Marksizmin eleştirdiği diğer yaklaşım da demografik modeldir. Demografik modelin belirli ölçüde açıklayıcı gücü kabul edilse de her durumda bu modelin işlerliği sorgulanmıştır. Siyasi Marksizm'in temel eleştirisi, benzeri demografik eğilimlerin ortaya çıktığı 16. yüzyılda Batı Avrupa'da serflik dağılırken Doğu Avrupa'da ikinci serfliğin gelişmesini demografik modelin açıklayamamasıdır. Siyasi Marksizmin bu eleştirisi, tarihî verilerle önemli ölçüde desteklenmiştir.

Kaynakça

- Arrighi, G. (2000). *Uzun yirminci yüzyıl*. İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (1977). *Afterthoughts on material civilization and capitalism*. The Johns Hopkins University Press.
- Braudel, F. (1990). *Maddi uygarlık, I*. İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2014). *Kapitalizmin kısa tarihi*. Say Yayınları.
- Brenner, R. (1976). Agrarian class structure and economic development. *Past and Present*, 70, s. 30-75.
- Brenner, R. (1977). On the origins of capitalist development: A critique of neo-Smithian Marxism. *Past and Present*, 104, s. 25-92.
- Comninel, G. (1987). *Rethinking the French revolution*. Verso.
- Dobb, M. (1950). *Studies in the development of capitalism*. Routledge.
- Düzgün, E. (2022). Kapitalizm, modernite ve uluslararası ilişkiler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 19, s. 186-206.
- Frank, A. G. (1966). The Development of underdevelopment. *Monthly Review*, s. 4-17.
- Heller, H. (2011). *The birth of capitalism*. Pluto Press.

- Heller, H. (2018). The state and the birth of capitalism. *Revue Internationale de Philosophie*, 285(3), s. 243-266.
- Pirenne, H. (2009). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi*. İletişim Yayıncılık.
- Smith, A. (2020). *Milletlerin zenginliği*. Liberus Kitap.
- Sweezy, P. (1984). Eleştiri. R. Hilton içinde, *Feodalizmden kapitalizme geçiş* (s. 32-59). Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel kapitalizm*. Metis Yayınları.
- Wood, E. (1994). From opportunity to imperative: The History of the Market. *Monthly Review*, 46(3), s. 14-40.
- Wood, E. M. (2021). *Kapitalizmin kökeni*. Yordam Kitap.

1858 ARAZİ KANUNNÂMESİ'NİN OSMANLI BÖLÜM 3 TAŞRASINDAKİ İKTİSADÎ ETKİSİ: BİR İKTİSAT TARİHİ İNCELEMESİ

Burak BAŞ¹

Giriş

Bu çalışma, 1858 Arazi Kanunnâmesi'nin Osmanlı taşrasında mülkiyet-tasarruf rejimini nasıl yeniden tanımladığını, bunun mali-idarî merkezîleşme, kredi-teminat kanalları ve ticari tarımın pazar entegrasyonu üzerindeki etkilerini tartışarak ele alır. Kanunnâme, mîrî zeminde fiilen var olan “özel tasarruf” düzenini kanunlaştırıp tasarrufun kazanımı, devri ve intikalini yeknesak usullere bağlarken, tapu tescilini vergi ve sözleşme icrasının merkezine yerleştirmiştir. Böylece kişi-parsel eşleşmesi görünür hale gelmiş; tahakkuk-tahsil zincirinin izlenebilirliği artmış; teminatlandırılmış borçlanma için kurumsal bir dayanak oluşmuştur. Ancak bu normatif tasarımın fiilî çıktıları, yerel idari kapasite, coğrafi koşullar ve eşraf/ayan ağlarıyla kurulan temas derecesine bağlı olarak bölgeden bölgeye belirgin biçimde farklılaşmıştır. Çalışma, bu heterojenliği dikkate alarak kanunlaştırmanın ekonomik ve toplumsal sonuçlarını “tek çizgisel modernleşme” anlatısının

¹ Dr. 0000-0001-9817-1251

ötesinde, bağlama duyarlı bir siyasal iktisat okumasıyla yeniden düşünmeyi amaçlar.

Literatürde iki baskın okuma hattı öne çıkar: Birincisi, tescil–vergi senkronunu iltizamdan memurî tahsile geçişin kurumsal halkası sayarak mali devlet kapasitesinin güçlenmesini vurgular; tapu sicilini bütçenin nakdîleşmesinin bilgi altyapısı olarak konumlandırır (Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000; Owen, 1981). İkincisi, “mülkiyetin idari pratikler içinde yapıldığı” revizyonist yaklaşımdır; burada aynı hükümlerin farklı coğrafyalarda farklı toplumsal-iktisadî sonuçlar ürettiği ve şer‘iyye–tapu–örf melezliğinin karar desenlerini çeşitlendirdiği savunulur (İslamoğlu, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009). Bu iki hattı köprüleyen ara bir tez ise, Kanunnâme’nin mîrî egemenliği korurken bireysel tasarrufun devredilebilirliğini güçlendiren hibrit bir rejim tesis ettiğini, dolayısıyla ne “tam özelleştirme” ne de “sırf kamulaştırma” olarak okunamayacağını öne sürer.

Bu çerçevede çalışmanın temel araştırma sorusu şudur: 1858 Arazi Kanunnâmesi’nin tescil ve işlem standartları, Osmanlı taşrasında (i) vergi tabanının genişlemesi ve mali merkezleşme, (ii) mülkiyet/tasarruf haklarının ticarileşmesi ve kredi–teminat piyasalarının derinleşmesi, (iii) ticari tarımın pazar entegrasyonu ve (iv) eşitsizlik dinamikleri üzerinde nasıl bir etki zinciri üretmiştir? Alt sorular, bu etkilerin bölgesel heterojenliğini, özellikle Filistin–Suriye hattı ile Anadolu’nun doğu/orta kesimlerindeki farklılaşmayı;

müştereklerin (mer‘a, yaylak–kışlak, su yolları) bireysel tescil mantığıyla gerilimini ve kadınların miras/intikal kanallarıyla görünürleşen haklarının kredi-teminat ilişkilerine nasıl eklemlendiğini sorgular.

Yöntemsel olarak çalışma, tapu–sicil rejiminin hukuki metin ve usul nizamnameleriyle çizilen çerçevesini, uygulama alanındaki “mikro-idari teknikler” (ölçüm/kadastro, memur ağı, defterhane muhasebesi) üzerinden okur; siyasal iktisadın yerel konfigürasyonlarıyla eklemlenmesini vurgular. Tescilin düşürdüğü işlem maliyetleri ile 19. yüzyılın ulaştırma/liman modernizasyonu arasında kurulan eşgüdümü, pazar entegrasyonunu hızlandıran bir “çift menteşe” olarak kavramsallaştırır. Bu yaklaşım, kanunun soyut hükümlerini, kredi–avans döngüleri, alım-satım sözleşmeleri, menşe/ölçü/kalite yazılılaşması ve ihtilaf çözümünün delil standardı gibi somut iktisadi-hukuki pratikler üzerinden izleyerek değerlendirir.

Beklenen katkı üç boyutludur. İlk olarak, mali merkezîleşme anlatısını tescil altyapısının teknik bileşenleri ve veri üretim kapasitesi (kişi–parsel envanteri, tahmin–bütçe bağlantıları) üzerinden ayrıntılandırır; doğrudan arazi vergileri kadar işlem/dolaşım rüsûmlarının disiplinini de dahil ederek vergi bileşiminin yeniden yapılanmasını açıklar. İkinci olarak, “tapunun teminat kapasitesi”nin kredi kanallarını nasıl çeşitlendirdiğini; ipoteğe-benzer rehin pratiklerinin hem yatırım ufkunu genişletip hem de küçük hanelerin şoklara karşı kırılganlığını artırabilecek bir

borç–teminat sarmalı doğurduğunu ortaya koyar. Üçüncü olarak, pazar entegrasyonunun bölgesel hız ve biçim farklılıklarını, eşraf ağlarının yeniden ölçeklenmesi ve müştereklerin daralmasının sınıfsal etkileriyle birlikte, eşitsizlik coğrafyaları bağlamında haritalar.

Makale planı şu şekildedir: Birinci bölüm, Kanunnâme'nin amacı, metni ve kurumsal tasarımını ele alır; tescil–vergi senkronunun mali devlet inşasındaki yeri ile şer'iyeye–tapu melezliğinin delil standardına etkilerini tartışır. İkinci bölüm, tasarruf haklarının ticarileşmesi bağlamında kredi–teminat kanallarını ve borç döngülerini, buna eşlik eden ticari tarımın pazar entegrasyonu ile ulaştırma/liman modernizasyonunun birlikte işleyişini inceler; işlem/dolaşım rüsûmlarındaki disiplin ve bütçe öngörülebilirliğiyle kurulan bağlantıları gösterir. Üçüncü bölüm, toplumsal sonuçlar ve eşitsizlik dinamiklerini bütüncül biçimde değerlendirir: müştereklerin daralması, kadınların miras/intikal yoluyla görünürleşen haklarının kredi–teminat ilişkilerine eklemlenişi, göç ve emek piyasaları üzerindeki etkiler ile bölgesel heterojenlik (Filistin–Suriye hattı ve Anadolu'nun doğu/orta kesimleri) karşılaştırmalı olarak ele alınır; bulgular literatürdeki üç yaklaşım hattıyla diyaloga sokularak genelleştirilebilir çıkarımlar ve gelecek araştırma gündemiyle tamamlanır.

Kanunnâmenin amacı, metni ve kurumsal tasarım

1858 Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat'ın mali ve idari rasyonalizasyon programı içinde arazi üzerinde tasarruf hakkını belgelendirerek vergi tabanını genişletmeyi ve arazi idaresini merkezîleştirmeyi amaçlayan kurucu bir metindir. Kanun, fiiliyatta var olan “mîrî zeminde özel tasarruf” rejimini kodifiye ederek tasarrufun kazanımı, devri ve intikalini yeknesak usullere bağlamış; tapu tescilini hukuki işlemlerin merkezine yerleştirerek hem işlem güvenliğini hem de tahakkuk–tahsil zincirinin izlenebilirliğini güçlendirmiştir (Aytekin, 2009). Bu çerçevede metin, mîrî, mülk, vakıf, metrûke ve mevat gibi arazi sınıflarını ayırır; tasarrufun şartlı niteliğini (ekip-biçme yükümlülüğü, vergi ifası) vurgular ve kullanım dışı kalan parsellerde mahrumiyet-terkin hükümleriyle arazinin faal tutulmasını hedefler. Kurumsal tasarım, Defterhâne-i Âmire ile mahallî tapu idareleri arasında dikey bir kayıt düzeni kurarken, kaza/liva meclisleri ve mülki idare aracılığıyla tescil, devir ve ihtilaf süreçlerini standardize eder. 1860'lar ve sonrasında çıkan tapu nizamnameleri ile yabancıların taşınmaz edinimine ilişkin hükümler bu iskeleti usul bakımından tamamlar (Aytekin, 2009; Kark, 2017).

Bununla birlikte, Kanunnâme'nin öngördüğü mali rasyonalizasyon ve piyasa derinleşmesi hedeflerinin gerçekleşme derecesi, yerel iktidar ilişkileri, idari kapasite ve coğrafi koşullara duyarlı olarak bölgeden bölgeye değişmiştir. Özellikle Doğu vilayetleri ve imparatorluğun uç bölgelerinde tescilin kimin adına

yapılacağı, müşterek kullanımların çözülmesi ve vergi yükümlülüklerinin tahsili gibi konular yerel aracı ağların etkisiyle farklı sonuçlar doğurmuş; mülkiyet ve tasarruf, hukuksal bir kategori olmaktan ziyade “çekişmeli bir alan” olarak tezahür etmiştir (İslamoğlu, 2010). Bu heterojenlik, Kanunnâme’nin normatif tasarımını zayıflatmaktan ziyade, onun ekonomik etkilerinin uygulama bağlamına sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir.

Kanunnâmenin intikal ve devir hükümleri, mîrî zeminde tasarruf hakkını miras ve temlik yoluyla devredilebilir kılarak arazi tasarrufunun hukuki ömrünü uzatmış; tapu senedinin işlemlerin merkezine yerleşmesiyle birlikte işlem güvenliği ve kayıt bütünlüğü güçlenmiştir. Bu çerçevede tescilin yaygınlaşması, tarımsal sermaye döngüsünde teminatlandırılmış borçlanma imkânlarını genişletmiş; tasarruf hakkının belgeliliği, ipotek benzeri pratiklerin yerel hukuk kültüründe daha sağlam dayanak bulmasına katkı yapmıştır. Ne var ki bu potansiyelin teşekkülü, taşra idaresinin kapasitesi, harç–masraf yapısı ve mevcut örfi/yazılı teamüllerle uyum derecesine bağlı olarak farklılaşmış; dolayısıyla “tescil ile krediye erişim” hattı imparatorluğun her bölgesinde aynı hız ve yoğunlukta işlememiştir (Aytekin, 2009; İslamoğlu, 2010).

Uygulamanın bölgesel seyri, Kanunnâmenin normatif tasarımının bağlama duyarlı etkilerini de açığa çıkarır. Filistin örneğinde tescil ve haritalama süreçleri, müşterek (müşa‘a) pratiklerin çözülmesiyle bazı alt bölgelerde arazi yoğunlaşması ve piyasalaşmanın hızlanması sonucunu doğururken (Kark, 2017),

Doğu vilayetlerinde yerel iktidar ağları ve cemaat dinamikleri tescilin kimin lehine gerçekleşeceğini belirlemiş; kayıt hedefleri kısmen sapmıştır (Gözel, 2007). İmparatorluk-sonrası bağlamlarda dahi, 1858 normlarının seçmeci yorumlarla süreklilik kazandığı ve arazi rejimlerinin yeniden yapılanmasına zemin teşkil ettiği gözlenir (Methodieva, 2024). Mera/ortak alanlar ve orman rejimi gibi tarım-dışı kategorilerde de tamamlayıcı düzenlemelerle birlikte kamu yararı-özel tasarruf dengesi yeniden tanımlanmış, fakat ekonomik çıktılar (verimlilik, rant, işlem hacmi) konusunda sistematik nicel kanıtlar sınırlı kalmıştır (Öncel, 2024).

Ekonomik Yapıya Etkiler

Vergi Tabanının Genişlemesi ve Mali Merkezileşme

1858 Arazi Kanunnâmesi'nin kanunlaştırma mantığı, mîrî arazi üzerindeki tasarrufu yazılı tescile bağlamak suretiyle “kim, hangi parseli, hangi şartlarla kullanmaktadır?” sorusuna idarî bir cevap üretmektir. Kişi-parcel eşleşmesi standartlaştıkça, öşür ve arazi rûsûmunun matrahı daha görünür ve izlenebilir hâle gelmektedir. Böylelikle vergi tabanının seküler biçimde genişlemesi, yalnızca hukukî bir ilke olarak kalmamakta; ölçüm, muhasebe ve icra kapasitesinin (defterhane, tapu sicilleri, memur ağı) eşgüdümlü çalışmasıyla fiilen mümkün hâle gelmektedir. Tescil sayesinde merkez, taşra ölçeğinde ortaya çıkan bilgi asimetrisini azaltmakta ve tahakkuk-tahsil zincirini kısaltmaktadır; bu da malî

merkezileşmenin temel bir önkoşulunu oluşturmaktadır. (Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000; Mundy & Saumarez Smith, 2007).

18. yüzyılda mali idarenin temel omurgası olan malikâne–iltizam düzeni, tahsilâtı aracılara ihale ederek kısa vadeli nakit akışı sağlıyor, fakat keyfilik ve sızıntı maliyetlerini büyütüyordu. 19. yüzyılda muhassıllık tecrübeleriyle birlikte tescilin yayılması, hane–arazi–yükümlülük üçgenini bir sicil düzenine bağladı; böylece vergi idaresi “aracı”dan “memur”a kaydı ve merkezî bütçe için daha öngörülebilir bir gelir patikası oluştu. Arazi Kanunnâmesi, bu dönüşümde arazi gelirlerinin matrahını netleştirerek mali devlet inşasının kurumsal halkalarından biri hâline geldi. (Genç, 2000; Karaman & Pamuk, 2010; Salzmänn, 1993).

Tescilin yaygınlaşması, doğrudan arazi vergilerinin yanı sıra işlem ve dolaşım üzerinden alınan rüsûm ve harçların (örneğin tapu/ferâğ harçları) tahsilini de disipline etmiştir. Kırsalda üretimin pazara yönelmesiyle birlikte aşarın kısmen nakdîleşmesi ve dolaylı vergilerin (tüketim/ithalât rüsûmları) bütçe içindeki ağırlığının artması, arazi matrahının “omurga” işlevini sürdürürken vergi bileşiminin çeşitlenmesini sağlamıştır. Bu yeniden bileşim, arazi tescilinin mümkün kıldığı envanter sayesinde taşrada tahakkukun izlenebilirliğine dayanmaktadır. (Pamuk, 2000; Owen, 1981; Karaman & Pamuk, 2010).

Kişi–parsel eşleşmesinin resmîleşmesi, yükümlülük ihlallerinde tasarrufun düşürülmesi (iskat), icra ve yeniden tahsis

gibi araçların daha tutarlı işletilmesine imkân vermiştir. Bu durum, kısa vadede bazı bölgelerde ihtilafları artırsa da orta vadede vergi uyumunu (compliance) yükseltmiştir; çünkü “ödeyen” ile “arazi hakkı” arasındaki bağ şeffaflaştırmıştır. İdarî icra kapasitesinin yükselmesi, taşrada eşraf/ayan aracılığındaki informal tahsil kanallarını görece daraltarak merkeziyetçiliği pekiştirmiştir. (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009; Karaman & Pamuk, 2010).

Tescil ve ölçümün teknik aygıtı (tahdit, krokiler, defterhane muhasebesi) bir “bilgi altyapısı” kurmuştur. Bu altyapı, bütçe planlamasında tahmin hatalarını azaltıp vilâyet–merkez transferlerinde öngörülebilirliği artırmış; aynı zamanda arazi üzerinden doğan ipotek/rehin ilişkilerinin izini sürmeyi mümkün kılmıştır. Kayıtlı matrah, borçlanma ve yatırım kararları için de bir referans çerçevesi oluşturmuş; böylelikle mali merkezileşme, yalnızca tahsil tarafında değil, kamu harcamalarının coğrafi dağılımında da izlenebilirliği artırmıştır. (Pamuk, 2000; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Genç, 2000).

Merkezileşmenin ivmesi coğrafyaya göre değişmiştir. Güvenlik sorunu, aşiret örgütlenmesi, göçerlik ve ölçüm kapasitesi zayıf sahalarda tescilin yavaş ilerlemesi, vergi tabanı genişlemesini sınırlamıştır. Buna rağmen tescil uygulamasına giren sancaklarda, kayıtlı hane sayısı ile tahsilat arasındaki korelasyon güçlenmiş; merkez, vilâyet bütçelerini daha etkin denetleyebilir hâle gelmiştir. Farklı hızlara rağmen, uzun dönemde mali merkezileşmenin yönü açıktır: kayıt dışı tasarruf alanı daralır, vergi matrahı “parsel bazlı”

bir zemine oturur. (Gözel, 2007; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Karaman & Pamuk, 2010).

Arazi tescilinin yayılması, vergi toplama yetkisini ayan ve aşiret odaklı aracı ağlardan memur hiyerarşisine kaydırmıştır. Bu durum yalnızca malî bir reform olarak değil, taşra siyasetinde ölçek değişimi olarak tezahür etmektedir; bilgi, kayıt ve icra yetkileri merkezî bürokrasiye akmaktadır. Böylelikle merkez, tahsilatın coğrafi ve toplumsal dağılımını daha doğrudan kontrol edebilmekte; bu eğilim modern anlamda “malî şeffaflık” ve “hesap verebilirlik” için kurumsal bir zemin üretmektedir. (Barkey, 1994; Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000).

Tescil ile pazar entegrasyonu arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır; tescil, ürün ve toprak piyasalarında işlem maliyetlerini düşürerek mübadeleyi hızlandırmakta, artan mübadele hacmi ise vergi tabanını genişletmekte ve nakdileşmeyi derinleştirmektedir. Kırsal üretim ağlarının büyüyen ticaretle eklemlenmesi, merkezî bütçenin öngörülebilir gelir arayışını desteklemekte; malî merkezileşme de bu ağlar için altyapı yatırımlarının (yol, iskele, liman) finansmanını mümkün kılmaktadır. (Keyder & Tabak, 1991; Owen, 1981; Pamuk, 2000).

Mülkiyet Haklarının Ticarileşmesi, Kredi ve Teminat İmkânları

1858 Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat’ın “mali devlet” inşası içinde arazinin kim tarafından, hangi sınırlar dâhilinde ve hangi yükümlülüklerle kullanıldığını yazılı tescil üzerinden görünür kılan

bir kanunlaştırma hamlesidir. Bu hamle, mîrî–mülk dualitesini korurken tasarruf hakkını bireysel, devredilebilir ve kısmen rehnedilebilir bir haklar demetine yaklaştırmış; araziyi yalnızca üretim faktörü değil, kayıt, intikal ve icra mekanizmalarıyla yönetilebilir bir idari nesneye dönüştürmüştür. Hukuk, burada metin olmaktan çok ölçüm, kadastro, tapu-sicil ve memur ağları gibi “sessiz teknolojiler”le sahada yapılır; bu nedenle aynı metin farklı idarî kapasite ve yerel güç konfigürasyonlarında farklı ekonomik çıktıları üretir (İslamoğlu, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009).

Bu çerçevede kanunnâmenin hukukî-idarî mimarisi, mîrî arazi üzerindeki tasarrufu tescile bağlayıp ferağ, intikal, icâre ve (yer yer) rehin gibi işlemleri standartlaştırarak işlem maliyetlerini düşürür; delil standardını yükselterek sözleşme icrasını öngörülebilir kılar. Tapu senedi bu nedenle “mülkiyet belgesi” olmanın ötesinde vergi idaresi, ihtilaf çözümü ve kredi ilişkilerinin düğüm noktasıdır. Köy cemaat hakları ve müşterekler (mer’a, kışlak–yaylak, su yolları) bu yeni rasyonalitenin en fazla sürtündüğü sahalardır. Bireysel tescil ile örfi kullanım arasındaki gerilim Balkanlar’dan Suriye–Filistin’e geniş bir coğrafyada kayda geçer. Vakıf ve mülk statüleriyle temas yüzeylerinde de teknik-hukukî uyuşmazlıklar belirir; fiilî sonuçları, yerel memur kalitesi, ölçüm araçları ve mahkeme–idare eklemlenişinin niteliği belirler (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Gerber, 1987; İslamoğlu, 2010).

Kanunnâme ile kurulan tescil–vergi senkronu, vergi tabanını genişletmenin ana aracıdır. Kişi–parcel eşlemesinin standartlaşması öşür ve arazi rûsûmunun matrahını görünür kılar; tahakkuk–tahsil zinciri kısılır, merkezî idarenin bilgi üstünlüğü artar. Bu, malikâne–iltizam düzeninin aracılara dayalı kısa vadeli nakit akışı ile keyfilik/sızıntı maliyetlerini azaltan muhassıllık deneyimleriyle birlikte okunduğunda, mali merkezileşmenin kurumsal halkası olarak görünür. Tescilin yayılması, yalnız doğrudan arazi vergilerini değil, işlem ve dolaşım üzerinden alınan harç/rûsûmların disiplinini de güçlendirir; bütçenin dolaysız–dolaylı vergi bileşimi yeniden dengelenirken, kayıtlı matrah vilâyet–merkez mali ilişkilerinde öngörülebilirliği artırır (Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000; Genç, 2000).

Bölgesel farklılıklar bu mali dönüşümün hızını ve kapsamını sınırlar: Doğu/Orta Anadolu’da güvenlik, göçerlik ve kadastro kapasitesi gibi etkenler tescili yavaşlatırken; Filistin–Suriye hattında yoğun tescil, eşraf ağlarının güçlenmesine ve vergi uyumunun yükselmesine yol açabilir. Buna rağmen uzun dönemde eğilim yönseldir: kayıt dışı tasarruf alanı daralır, parsel bazlı bir vergi dili hâkim olur ve merkez vilâyet bütçelerini daha etkin denetleyebilir hâle gelir (Gözel, 2007; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Karaman & Pamuk, 2010).

Vergi tabanındaki bu derinleşme, mülkiyet/tasarruf haklarının ticarileşmesi ile eşzamanlı ilerler. Tescil ve standart işlem usulleri tasarrufu “dolaşabilir hak” niteliğine yaklaştırır; ferağın

memur önünde kayda alınması ve harç takviminin açık olması bilgi asimetrisini ve icra riskini düşürür. Böylece tapu, kredi ilişkilerinde referans alınabilir; ipoteğe-benzer rehin pratikleri gelişir; temerrüt hâllerinde tasarruf el değiştirebilir. Kredi verenlerin risk algısının iyileşmesi borçlanma maliyetlerini düşürürken, küçük haneler açısından kötü hasat veya fiyat şoku dönemlerinde tasarruf kaybı riskini büyütür; yani finansallaşma kırılgan refah örüntüleri de üretebilir (Aytekin, 2009; İslamoğlu, 2010; Owen, 1981).

Kredi kanallarının çeşitlenmesi—sarraflar, şehirli tüccar-sermayedarlar ve yerel eşraf aracılığıyla—kıra doğru “uzun menzilli” alacak ilişkilerini yaygınlaştırır. Tescilli tasarrufların teminat kapasitesi, mevsimlik avans ve hasat sonrası tahsil üzerine kurulu döngüleri büyütür; girdilerin peşin finansmanı ve ürünün pazara yönelimi hızlanır. Filistin–Suriye’de tescilin konsolidasyon etkisi kimi yerde geniş parsel birikimlerine yol açarken, başka coğrafyalarda küçük–orta ölçekli tasarrufların hukuki görünürlüğü korunur; bu farklılaşma aynı kanunlaştırmanın yerel iktisadî sonuçlarının heterojenliğini teyit eder (Doumani, 1995; Kamel, 2014; Mundy & Saumarez Smith, 2007).

Şer‘iyye sicilleri ile tapu sicilinin melez çalışması, sözleşme icrasında güveni artırırken yerel örf ve cemaat pratiklerinin büsbütün dışlanmasını engeller. Miras/intikalın yazılı standartlara bağlanması kadınların veraset paylarının sicile girmesini kolaylaştırır; kimi bölgelerde bu görünürlük kadınların teminat kapasitesini de artırır. Böylece formel delil (tescil) ile yerel bilgi (tanıklık, keşif, örf)

arasında kurulan arabuluculuk hem kredi piyasalarının derinleşmesine hem de ihtilaf çözümünün öngörülebilirliğine hizmet eder (Doumani, 1995; Gerber, 1987; Aytekin, 2009).

Son kertede 1858 düzeni, mîrî statüyü ilga ederek yekpare bir özelleştirme yaratmaz; kamusal egemenlik (dominium) iddiasını muhafaza ederken tasarruf hakkını pazara eklemleyen bir hibrit rejim kurar. Bu hibritin mali sonuçları (vergi kapasitesi, bütçe öngörülebilirliği) ile finansal sonuçları (teminatlı kredi, rehin mekanizmaları, konsolidasyon riski) karşılıklı beslenir; pazar entegrasyonu hızlandıkça vergi tabanı genişler, vergi uyumu artar; artan mali kapasite de altyapı ve idari yatırımlarla pazarın derinleşmesini destekler. Ancak tüm bu döngünün hızı ve dağılımsal sonucu, yerel idarî kapasite, siyasal iktisat konfigürasyonları ve dış şokların (fiyat dalgaları, savaş, borçlanma rejimi) seyrine bağlı olarak değişir. Dolayısıyla 1858 Arazi Kanunnâmesi’ni tek çizgisel bir “özelleştirme” ya da sadece “merkezîleştirme” anlatısına indirgemek yerine, vergi–tescil senkronu ile mülkiyet haklarının ticarileşmesinin birbirini güçlendirdiği, fakat bölgesel olarak farklılaşan bir kanunlaştırma süreci olarak okumak gerekir (Keyder & Tabak, 1991; Pamuk, 2000; Owen, 1981).

Ticari Tarım ve Pazar Entegrasyonu

1858 sonrasında kanunlaştırma ile tasarruf hakkının tescile bağlanması, toprağın devri ve kiralanmasını öngörülebilir bir çerçeveye taşıyarak tarımsal üretimde mülkiyet–işlem güvenliğini artırdı; bu hukuki istikrar, ürün fazlasının pazara yönelişini

hızlandıran temel bir eşiğe dönüştü. Tapu–sicil altyapısının sağladığı şeffaflık, kırsal üreticiyle kentsel aracı/ihtalatçı–ihracatçı ağıları arasındaki sözleşme ilişkilerini derinleştirirken kayıtlı tasarrufların ispat ve teminat kapasitesini güçlendirdi (Aytekin, 2009; İslamoğlu, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007).

Bu hukuki dönüşüm, aynı dönemde ulaştırma ve liman altyapısındaki modernizasyon hamleleriyle iktisadi olarak “taşındı”. İskele ve rıhtım inşaatları, karayolu hatlarının iyileştirilmesi ve demiryolu ağının çekirdeklerinin oluşması, nakliye maliyetlerini aşağı çekip bölgesel fiyat yakınsamasını hızlandırdı; böylece tescilin düşürdüğü işlem maliyetleri, fiziksel dolaşım maliyetlerindeki gerilemeyle birleşerek pazar entegrasyonunu derinletti. Bu eşgüdüm, yerel borsa ve komisyonculuk pratiklerinde kalite/standart dilinin oluşmasına alan açtı; tahıl, tütün, pamuk gibi emtialarda kıyı ile iç hinterland arasında arbitrajın teknik olarak mümkün ve hukukten icra edilebilir hâle gelmesi, fiyat keşfinin kurumsallaşmasını destekledi (Owen, 1981; Pamuk, 2000; Keyder & Tabak, 1991).

Kredi–avans mekanizmaları bu çift yönlü (hukuki–altyapısal) dönüşümün finansal menteşesi olarak öne çıktı. Hasat öncesi avans ve hasat sonrası mahsup döngüleri, tohum ve girdi finansmanını üstlenerek üreticiyi belirli alım kanallarına bağladı; tescilli tasarrufların rehin/teminat kapasitesi bu ilişkileri daha yüksek tutarlara ve daha uzun vadeye taşıdı. Böylece kontratlı alım pratikleri yaygınlaştırmakla kırsal–kentsel sermaye eklemleniş

derinleşti ve tüccar ağlarının kırsala nüfuzu kurumsal bir s rekliplik kazandı (Doumani, 1995; Owen, 1981; Keyder & Tabak, 1991).

Tescilin düşürdüğü işlem maliyetleri sadece hacmi değil, işlemlerin niteliğini de dönüşürdü.  r n kalitesi ve sınıflandırmasına ilişkin yazılı sözleşmelerin yaygınlaşması, komisyonculuk ve alivreye benzer pratiklerde delil standardını yükseltti; böylece ihtilaf c z m  daha öngörülebilir hâle gelirken fiyat keşfi kurumsal bir zemine kavuştu. Menşe beyanı,  l   t rt  ve kalite farklılaşmalarının yazılılaşması, pazarlık zeminini genişleterek piyasa derinliğini artırdı (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009; Pamuk, 2000).

Bu bütünleşme, maliye alanıyla da karşılıklı beslenme ilişkisi kurdu. Dolaşım ve işlem üzerinden alınan r s m ve harçların takibi tescil ve ulaştırma reformları sayesinde kolaylaşırken, ticari tarımın genişlemesi b t  e içinde dolaylı vergilerin payını artırdı. Merkez  idarenin hinterland  liman hatlarında kayıtlı ürün akışını görünür kılabilmesi, mali kapasite planlamasını iyileştirdi ve altyapı yatırımlarına yeniden kaynak ayrılmasını mümkün kılarak bir geri besleme döngüsü oluşturdu (Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000; Owen, 1981).

Bölgesel  rnekler, entegrasyonun hız ve biçim bakımından heterojen seyrettiğini teyit eder. Filistin Suriye sahasında tescilin konsolidasyon etkisi, eşraf kontrolündeki büyük parseller ve kentsel ticaretle kurulan sıkı bağlar üzerinden yüksek hacimli ihracat

kanallarını güçlendirirken; Doğu ve Orta Anadolu’da güvenlik ve idarî kapasite sınırlılıkları nedeniyle pazara açılım daha yavaş ve sıçramalı ilerledi. Her iki bağlamda da kayıtlı mülkiyet, fiyat sinyallerinin iletimini ve sözleşme icrasını kolaylaştırarak ticari tarım mantığını tahkim etti (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Gözöl, 2007; Kamel, 2014).

Dağılımsal etkiler ise çift yönlü kaldı. Küçük ve orta ölçekli üreticiler için pazara erişim ve gelir fırsatları artarken, fiyat oynaklığı ve borç çevrimleri kırılganlık üretti; teminatlı krediye erişimin genişlemesi olumsuz hasat ve fiyat şoklarında tasarruf kaybı riskini büyüttü. Bununla birlikte tescilli hakların mevcudiyeti, birçok bölgede küçük tasarrufların hukuki görünürlüğünü koruyarak pazarlık gücünün tümenden erozyona uğramasını sınırladı (Aytekin, 2009; Pamuk, 2000; Keyder & Tabak, 1991).

Toplumsal Sonuçlar ve Eşitsizlik Dinamikleri

1858 sonrasında tescil rejimi, köylü hanesini hukuken görünür kılmakta ve devletle doğrudan ilişki kanalları açmaktadır; bununla birlikte tapu sürecindeki bilgi ve erişim üstünlükleri yerel eşraf lehine arazi konsolidasyonu üretebilmektedir. Bazı havzalarda büyük aileler adına geniş parsellerin yazıldığı, başka yerlerde ise küçük–orta ölçekli tasarrufların korunabildiği görülmektedir. Bu ikili tablo, aynı kanunlaştırma hamlesinin farklı toplumsal bileşimlerde farklı eşitsizlik patikaları doğurabildiğini

göstermektedir. (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009; Kamel, 2014).

Müşterek alanların (mer'a, kışlak–yaylak, su yolları) yeniden çizilmesi, bireysel tescil mantığı ile örfi cemaat kullanımı arasındaki sürtünmeyi artırmaktadır; özellikle yoksul ve marjinal haneler için geçim sigortası işlevi gören bu alanlara erişimin daralması, sınıfsal eşitsizliği derinleştirebilmektedir. Balkanlar ve Suriye–Filistin örneklerinde kayda geçen mer'a ihtilafları, müştereklerin hukuken “tanımlanması” ile sosyo-ekonomik dışlanma riskinin birlikte seyredebileceğini göstermektedir. (Gerber, 1987; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Kamel, 2014).

Tescilli tasarrufların rehin/teminat olarak devreye girmesi, krediye erişimi genişletmekte ve üretken yatırım ufkunu büyötmektedir. Filistin–Suriye hattında eşraf kontrolündeki ağların borç–rehin mekanizmalarını yoğunlaştırdığı kazalarda köylü çözümlerinin hızlandığı, başka bölgelerde ise daha parçalı yapıların sürdüğü gözlenmektedir; ticarileşmenin eşitsiz refah sonuçları bu farklılaşmada somutlaşmaktadır. (Doumani, 1995; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009).

Pazar entegrasyonunun derinleşmesi, emek ilişkilerini dönüştürmektedir: ortakçılık/yarıcılık sözleşmeleri çeşitlenmekte, mevsimlik işgücü dolaşımı artmakta ve avans karşılığı hasat yükümlölüğü gibi borç–emek bağları sıkılaşmaktadır. Bu sözleşmeler küçük üreticiyi pazara bağlarken, risk paylaşımı çoğu

kez hane aleyhine dönmekte; fiyat oynaklığının yüksek olduğu dönemlerde gelir volatilitesi alt sınıflarda yoğunlaşmaktadır. (Keyder & Tabak, 1991; Owen, 1981; Pamuk, 2000).

Cinsiyet boyutunda miras/intikalin standartlaşması, kadınların veraset paylarını sicile daha görünür kılmaktadır; bazı yörelerde bu görünürlük, kadınların miras hisseleri üzerinden teminat üretmesine ve borç ilişkilerine taraf olmasına imkân vermektedir. Bununla birlikte şer‘iyye–tapu–örf eklemlenişinin yerel niteliği nedeniyle kadınların fiilî tasarruf ve sözleşme kapasitesi coğrafyaya göre değişmekte; aile–cemaat pratikleri kimi yerlerde bu kazanımları daraltmaktadır. (Doumani, 1995; Gerber, 1987; Aytekin, 2009).

Hukukî düzeyde şer‘iyye sicilleri ile tapu sicilinin melez çalışması, delil standardını yükseltmektedir; ancak yerel bilgi ve tanıklığın ağırlığı kazadan kazaya farklılık göstermektedir. Bu durum, benzer hak iddialarının farklı yerlerde farklı sonuçlar vermesine yol açarak eşitsiz hak icrası üretebilmekte; ölçüm/haritalama hataları ve uzun süren davalar, idari kapasitenin zayıf olduğu yerlerde özellikle kırılğan aktörler için maliyetleri artırmaktadır. (Mundy & Saumarez Smith, 2007; İslamoğlu, 2010; Aytekin, 2009).

Ayan/eşraf ağları tamamen tasfiye olmamaktadır; iltizamdan memurî tahsile geçiş aracılık alanını daraltmakla birlikte, bazı yerlerde eşrafın tapu süreçleri üzerinde yeni koruyuculuk/aracılık

kanalları kurarak vergi–kredi–pazar üçgeninde konumunu yeniden ölçeklendirdiği ve taşra hiyerarşisini tahkim ettiği görülmektedir. (Barkey, 1994; Karaman & Pamuk, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007).

Ticarileşme ve borç döngülerinin baskısı, genç erkek emeğin mevsimlik ya da kalıcı göçünü beslemektedir; liman ve maden havzalarına yönelen akımlar kırsal hane yapısını dönüştürmektedir. Göç, bazı haneler için sigorta işlevi görürken, geride kalanların üretim kapasitesini zayıflatmakta ve gelir dağılımını açabilmektedir; daralan ücret piyasası koşullarında bu kırılganlık daha belirgin hâle gelmektedir. (Owen, 1981; Pamuk, 2000; Keyder & Tabak, 1991).

Bu eşitsizlik dinamikleri mekânsal olarak heterojen seyretmektedir: Doğu/Orta Anadolu’da güvenlik, göçerlik ve kadastro kapasitesinin sınırlılığı tescili yavaşlatmakta ve hak icrası maliyetlerini yükseltmektedir; Suriye–Filistin’de ise yoğun tescil ve kentsel ticaret ağları büyük parsel birikimi ile kırsal eşitsizlikte daha hızlı artışla ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla sonuçları belirleyen unsurun, kurumsal metinden ziyade uygulama kapasitesi ve pazara bağlanma derecesi olduğu anlaşılmaktadır. (Gözel, 2007; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Kamel, 2014).

Sonuç itibarıyla 1858 sonrasının hibrit mülkiyet rejimi, hanenin hukuki görünürlüğünü ve pazara erişimini artırmaktadır; ancak müştereklerin daralması, borç–teminat döngüleri ve eşraf aracılığı üzerinden asimetrik iktidar birikimlerini de mümkün

kılmaktadır. Eşitsizlik, kadastro ve icra kapasitesi ile sermaye ağlarının örgütlenişine ve dış konjonktür şoklarının şiddet ve süresine bağlı olarak keskinleşmektedir; bu nedenle toplumsal sonuçların, “devlet egemenliği ve bireysel tasarruf” ikiliğinin yerel siyasal iktisat bağlamlarında aldığı somut biçimlere bakılarak analiz edilmesi gerekmektedir. (İslamoğlu, 2010; Aytekin, 2009; Keyder & Tabak, 1991; Pamuk, 2000).

Literatürdeki Yorumlar

1858 Arazi Kanunnâmesi’ni açıklayan yorumların ilk hattı, metni taşradaki arazi tasarrufunu görünür ve vergilendirilebilir kılarak malî merkezîleşmeyi hızlandıran bir hamle olarak okumaktadır. Bu yaklaşıma göre tescil–vergi senkronu, iltizamdan memurî tahsile geçişin kurumsal halkasını oluşturmaktadır. Tapu sicili, bütçenin nakdîleşmesinin bilgi altyapısını sağlamaktadır ve bunun sonucu olarak devlet kapasitesi ile bütçe öngörülebilirliği artmaktadır. Bu çerçevede, kanunlaştırmanın temel iktisadî çıktısını merkezî malî gücün tahkimi olarak tanımlamaktadır. (Karaman & Pamuk, 2010; Pamuk, 2000; Owen, 1981).

Buna karşılık revizyonist yaklaşım, metnin tekil ve homojen sonuçlar üretmediğini savunmaktadır ve “mülkiyetin kadastral–idarî pratikler içinde yapılmakta olduğunu” ileri sürmektedir. Tescilin etkisi, memur ağlarının niteliğine, yerel güç konfigürasyonlarına ve örfî haklarla kurulan eklemeliye bağlı olarak değişmektedir. Bu nedenle aynı hüküm, farklı coğrafyalarda farklı toplumsal ve iktisadî sonuçlar doğurabilmektedir. Bu okuma, arazi rejimini uygulama

kapasitesi ve yerel siyasal iktisat perspektifinden çözümlenmektedir. (İslamoğlu, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Aytekin, 2009).

Her iki çizgiyi birleştiren ara bir tez, kanunun mîrî mülkiyeti korurken tasarrufu devredilebilir kılması nedeniyle ne tam bir özelleştirme ne de sırf bir kamulaştırma olduğu yönündedir. Sonuçta “devlet egemenliği artı bireysel tasarruf” ikiliğine dayalı hibrit bir rejim kurulmaktadır. Bu hibritin iktisadî etkileri, yerel aktörlerin güç dengeleri ve bürokratik kapasiteyle nasıl eklemlendiğine bağlı olarak farklı yönlerde evrilebilmektedir. (Aytekin, 2009; İslamoğlu, 2010).

Bölgesel okumalar, söz konusu hibriti somutlaştırmaktadır. Suriye–Filistin hattında tescil, eşraf ve şehir sermayesinin geniş parselleri adlarına yazdırdığı bir konsolidasyon süreciyle örtüşmektedir. Buna karşılık Anadolu’nun kimi kesimlerinde tescil gecikmeli ve parçalı biçimde ilerlemektedir. Bu ayrışma, kanunlaştırmanın açtığı “fırsat penceresi”nin farklı aktörler tarafından farklı biçimlerde kullanıldığını ve eşitsizlik dinamiklerinin coğrafyaya göre çeşitlendiğini göstermektedir. (Mundy & Saumarez Smith, 2007; Kamel, 2014; Gözel, 2007).

Bir başka tartışma hattı, müştereklerle (mer’a, kışlak–yaylak, su yolları) bireysel tescil mantığının temasında ortaya çıkan sürtünmelere odaklanmaktadır. Bireysel tescilin cemaat kullanımını daraltabilmesi nedeniyle ihtilafların artması, müştereklerin hukuken tanımlanmasıyla sosyo-ekonomik dışlanmanın birlikte

ilerleyebildiğini düşündürmektedir. Balkanlar ve Suriye–Filistin örnekleri bu gerilimi görünür kılmaktadır. (Gerber, 1987; Mundy & Saumarez Smith, 2007; Kamel, 2014).

Finansal boyuta odaklanan literatür, tapunun teminat kapasitesindeki artışla kredi kanallarının derinleştiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte aynı mekanizma, fiyat şokları dönemlerinde küçük haneler açısından tasarruf kaybı riskini yükseltmektedir. Dolayısıyla ticarileşme, bir yandan sermayeye erişimi artırırken öte yandan “kırılgan refah” örüntüleri üretmekte ve borç–rehin sarmalı bölüşümü asimetrik biçimde etkilemektedir. (Doumani, 1995; Owen, 1981; Aytekin, 2009).

Yorumların kesiştiği bir diğer nokta hukukî melezliktir. Şer‘iyye sicilleri ile tapu sicilinin birlikte çalışması, delil standardını yükseltmektedir; ancak yerel tanıklık ve örf bütünüyle devreden çıkmamaktadır. Bu melezlik, sözleşme icrasında güven üretmekte; aynı zamanda kazalar arasında farklı karar örüntülerini mümkün kılarak eşitsiz hak icrası tartışmalarını beslemektedir. (Mundy & Saumarez Smith, 2007; İslamoğlu, 2010).

Devlet kapasitesi tartışmaları, tescilin başarısını ölçüm teknolojileri, bürokratik bilgi tekeli ve yerel aracılık kurumlarının dönüşümü ile açıklamaktadır. Ayan ve eşraf ağları tamamen tasfiye olmamış, yeni rejimde arabuluculuk ve koruyuculuk biçimlerini dönüştürerek varlığını sürdürmüştür. Böylelikle merkezîleşmenin siyasal iktisadı, yerel aracılık kurumlarının yeniden ölçeklenmesi

olarak kavramsallaştırılmaktadır. (Barkey, 1994; Karaman & Pamuk, 2010; Mundy & Saumarez Smith, 2007).

Karşılaştırmalı Orta Doğu ve uzun dönem odaklı çalışmalar, Osmanlı örneğinin bir “hukukî transfer” değil, yerel bağlamda yerelleştirilmiş bir kanunlaştırma olduğunu vurgulamaktadır. Vakıf hukuku, miras rejimi ve kayıt teknolojilerinin kurumsal mirası, modernleşme ve otorite ilişkileriyle iç içe seyretmektedir. Bu çerçevede, pazar entegrasyonu ve malî dönüşümlerle birlikte düşünüldüğünde Osmanlı toplumsal sonuçlarının karma doğasını ve uzun dönem siyasal izdüşümlerini görünür kılmaktadır. (Owen, 1981; Gerber, 1987; İslamoğlu, 2010; Kuran, 2016; Salzman, 1993; Pamuk, 2000).

Sonuç

1858 Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat reformlarının mali-idarî merkezîleştirme hedefleriyle tarımsal üretim ve pazar entegrasyonunu dönüştürme çabalarının kesişim noktasında yer almaktadır. Kanunnâme’nin en önemli katkısı, mîrî zemin üzerinde fiilen var olan özel tasarruf ilişkilerini yazılı ve standart bir tescil düzenine bağlayarak araziye hem vergi matrahı hem de teminatlandırılabilir bir ekonomik varlık hâline getirmesidir. Böylelikle kişi–parsel eşleşmesi üzerinden hem vergi tabanı genişlemiş hem de kredi–borç ilişkileri daha öngörülebilir hâle gelmiştir.

Bununla birlikte, kanunun etkileri hiçbir zaman homojen olmamıştır. Filistin–Suriye hattında tescilin hızlanması eşraf ağlarının güçlenmesine ve büyük parsel konsolidasyonuna yol açarken, Anadolu’nun doğu ve orta bölgelerinde idarî kapasite ve yerel güç dengeleri sürecin seyrini belirlemiş, çoğu zaman tescilin hedeflerinden sapmalara neden olmuştur. Bu farklılıklar, kanunun tek çizgisel bir “özelleştirme” veya “merkezîleştirme” adımı değil; devlet egemenliği ile bireysel tasarrufu hibrit bir rejim içinde birleştiren esnek bir düzen olduğunu ortaya koymaktadır.

Kanunnâme, mali devlet kapasitesini artırmakla kalmamış; tarımsal ürünlerin pazara yönelmesini hızlandırarak ticari tarımın gelişmesine ve ulaştırma altyapısıyla birlikte bölgesel entegrasyonun ivmelenmesine zemin hazırlamıştır. Ancak aynı süreçler, kredi–teminat ilişkileri yoluyla küçük üreticilerin kırılganlığını artırmış, müştereklerin daralmasıyla alt sınıfların geçim stratejilerini zayıflatmıştır. Kadınların miras yoluyla hukuki görünürlüğünün artması belirli bölgelerde teminat kapasitelerini güçlendirmiş olsa da bu kazanımlar her yerde eşit ölçüde gerçekleşmemiştir.

Sonuç olarak 1858 Arazi Kanunnâmesi, Osmanlı taşrasını yekpare bir biçimde dönüştürmekten çok, farklı coğrafyalarda farklı toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğuran, uygulama kapasitesiyle şekillenen bir çerçeve üretmiştir. Bu nedenle kanunun mirasını anlamak için yalnızca normatif metinlere değil, yerel idarî pratikler, eşraf ağları ve piyasa koşullarının etkileşimine bakmak gerekir.

Kanunnâme'nin yarattığı hibrit rejim, bir yandan devletin mali kapasitesini güçlendirmiş, öte yandan toplumsal eşitsizliklerin yeni biçimlerde derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu çift yönlü etki, Osmanlı modernleşmesini tek boyutlu ilerleme anlatılarının ötesine taşıyan, bağlama duyarlı bir siyasal iktisat perspektifinin önemini teyit etmektedir.

Kaynakça

Aytekin, E. A. (2009). The Land Code of 1858 and the Ottoman property regime. *Middle Eastern Studies*, 45(6), 935–951.

Barkey, K. (1994). *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Cornell University Press.

Doumani, B. (1995). *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700–1900*. University of California Press.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken.

Gerber, H. (1987). *The social origins of the modern Middle East*. Lynne Rienner Publishers.

Gözel, O. (2007). *The implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia* (Master's thesis).

İslamoğlu, H. (2010). Property as a contested domain: A re-evaluation of the Ottoman Land Code of 1858. In H. İslamoğlu (Ed.),

Constituting modernity: Private property in the East and West (pp. 3–34). London: I.B. Tauris.

Kamel, L. (2014). Whose Land? Land Tenure in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Palestine. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 41(2), 230–242.

Karaman, K. K., & Pamuk, Ş. (2010). Ottoman state finances in European perspective, 1500–1914. *The Journal of Economic History*, 70(3), 593–629.

Kark, R. (2017). Consequences of the Ottoman Land Law: Agrarian and privatization processes in Palestine, 1858–1918. In R. Chand, E. Nel, & S. Pelc (Eds.), *Societies, social inequalities and marginalization: Marginal regions in the 21st century* (pp. 101–119). Springer.

Keyder, Ç., & Tabak, F. (Eds.). (1991). *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. SUNY Press.

Kuran, T. (2016). Legal roots of authoritarian rule in the Middle East. *The American Journal of Comparative Law*, 64(4), 761–818.

Methodieva, M. B. (2024). The Ottoman Land Code in Bulgaria: Selective Interpretations. *Journal of Islamic Law*, 5. DOI: 10.53484/jil.v5.%25x.

Mundy, M., & Saumarez Smith, R. (2007). *Governing Property, Making the Modern State: Law, Administration and Production in Ottoman Syria*. I.B. Tauris.

Owen, R. (1981). *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. Methuen.

Öncel, F. (2024). Disputes over pastures and the legal geography of common lands in late Ottoman/early Republican Anatolia. *Journal of Historical Geography*, 74, 12–24.

Pamuk, Ş. (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Salzmann, A. (1993). An Ancien Régime revisited: Privatization and political economy in the eighteenth-century Ottoman Empire. *Politics & Society*, 21(4), 393–423.

